

Ontgonnen verleden

Regiobeschrijvingen provincie Zeeland

Adriaan Haartsen

landbouw, natuur en
voedselkwaliteit

Directie Kennis, juni 2009

© 2009 Directie Kennis, Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit

Rapport DK nr. 2009/dk116-J
Ede, 2009

Teksten mogen alleen worden overgenomen met bronvermelding.

Deze uitgave kan schriftelijk of per e-mail worden besteld bij de directie Kennis onder vermelding van code 2009/dk116-J en het aantal exemplaren.

Oplage	50 exemplaren
Auteur	Bureau Lantschap
Samenstelling	Eduard van Beusekom, Bart Looise, Annette Gravendeel, Janny Beumer
Ontwerp omslag	Cor Kruft
Druk	Ministerie van LNV, directie IFZ/Bedrijfsuitgeverij
Productie	Directie Kennis Bedrijfsvoering/Publicatiezaken Bezoekadres : Horapark, Bennekomseweg 41 Postadres : Postbus 482, 6710 BL Ede Telefoon : 0318 822500 Fax : 0318 822550 E-mail : DKinfobalie@minlnv.nl

Voorwoord

In de deelrapporten van de studie Ontgonnen Verleden dwaalt u door de historisch-geografische catacomben van de twaalf provincies in Nederland. Dat klinkt duister en kil en riekt naar spinnenwebben en vochtig beschimmelde hoekjes. Maar dat pakt anders uit.

Deze uitgave, samengesteld uit twaalf delen, biedt de meer dan gemiddeld geïnteresseerde, verhelderende kaartjes, duidelijke teksten en foto's van de historisch-geografische regio's van Nederland. Zo geeft het een compleet beeld van Nederland anno toen, nu en de tijd die daar tussen zit.

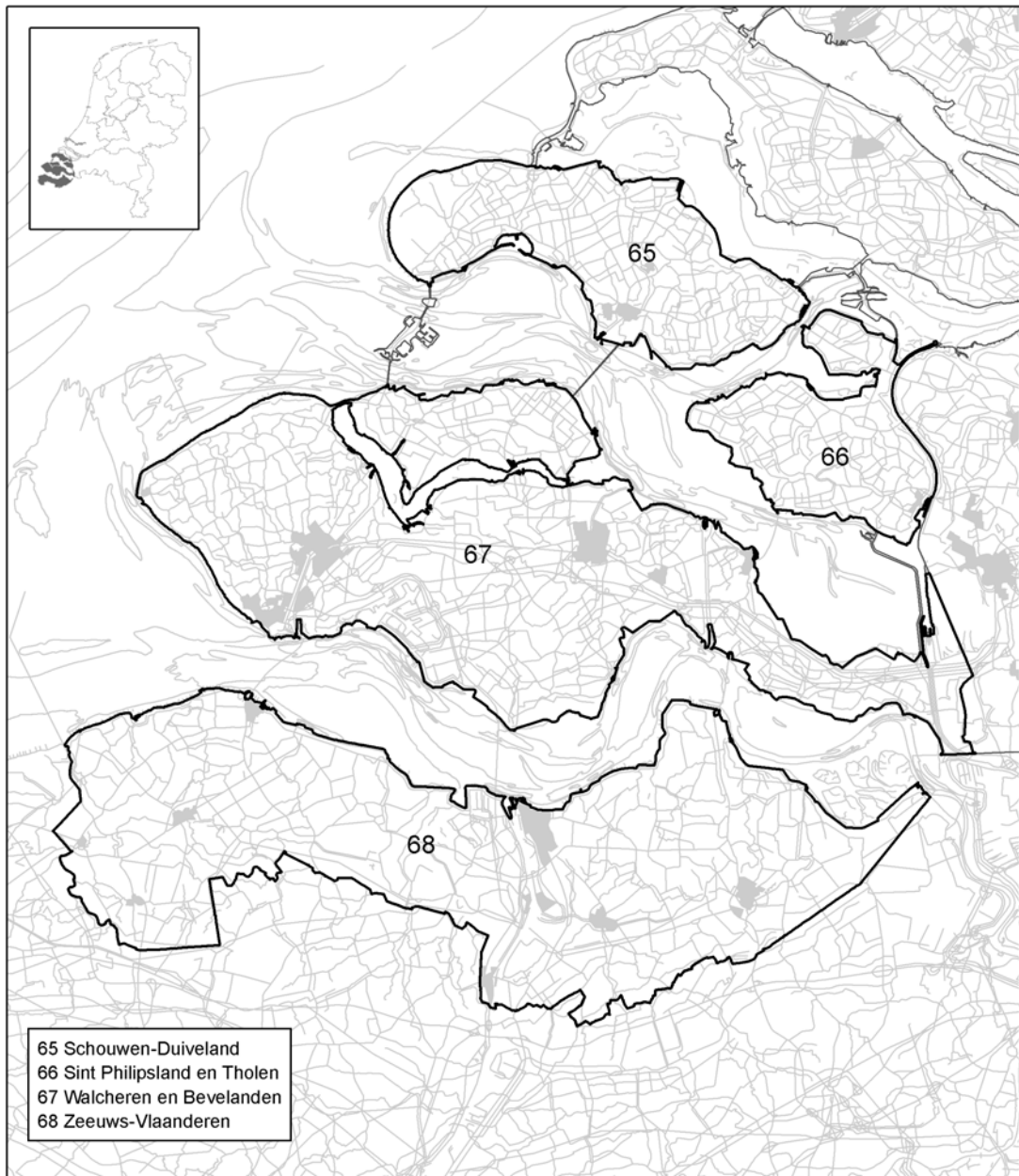
De hoofdstukken over de deelgebieden/regio's schetsen in het kort een karakteristiek per gebied. De cultuurhistorische blikvangers worden gepresenteerd. Voor de fijnproevers volgt hierna een nadere uiteenzetting. De ontwikkeling van het landschap, de bodem en het reliëf, en de bewoningsgeschiedenis worden in beeld gebracht. Het gaat over de ligging van dorpen en steden, de verkavelingsvormen in het agrarisch land, de loop van wegen, kanalen en spoorlijnen, dijkenpatronen, waterlopen, defensielinies met fortificaties. Opvallend is het grote aantal landgoederen, buitenplaatsen en kastelen in Nederland. Een veelheid komt aan bod. Er wordt stil gestaan bij: waarom dààr, waarom is het juist op die plaats ontstaan?

Het verleden wordt ontgonnen; u reist mee over heuvels, langs rivierenbeddingen, door polders, over boerenland en stadjes. Na bestudering bent u duizenden, ontdekkingen, avonturen, afgravingen en ontginningen rijker. Deze kennis van ons cultureel erfgoed maakt deel uit van het digitaal kennissysteem Cultgis onderdeel van de kennisinfrastructuur Cultuurhistorie afgekort KICH. Hierin is naast de historische geografie, de historische bouwkunst en de archeologie ontsloten. Zie hiervoor de website www.kich.nl.

Namens alle werkers aan deze regiorapporten over de historische geografie in Nederland en breder met het geografisch-informatiesysteem Cultgis/KICH wens ik het gebruik hiervan in uw werk van harte toe.

DE DIRECTEUR DIRECTIE KENNIS
Dr. J.A. Hoekstra

Historisch Geografische Regio's in Zeeland

Inhoudsopgave

Inleiding	7
1 Regio 65: Schouwen-Duiveland	9
1.1 Ligging	9
1.2 Karakteristiek	9
1.3 Ontstaan van het natuurlijke landschap	10
1.4 Bewonings- en ontginningsgeschiedenis	11
1.5 Specifieke thema's	17
1.6 Historisch-geografische elementen en structuren	18
1.7 Literatuur	20
2 Regio 66: Sint-Philipsland en Tholen	23
2.1 Ligging	23
2.2 Karakteristiek	23
2.3 Ontstaan van het natuurlijke landschap	24
2.4 Bewonings- en ontginningsgeschiedenis	25
2.5 Specifieke thema's	27
2.6 Historisch-geografische elementen en structuren	28
2.7 Literatuur	29
3 Regio 67: Beveland	31
3.1 Ligging	31
3.2 Karakteristiek	31
3.3 Ontstaan van het natuurlijke landschap	33
3.4 Bewoningsgeschiedenis	34
3.5 Specifieke thema's	38
3.6 Historisch-geografische elementen en structuren	41

3.7	Literatuur	44
4	Regio 67: Walcheren	47
4.1	Ligging	47
4.2	Karakteristiek	47
4.3	Ontstaan van het natuurlijke landschap	48
4.4	Bewoningsgeschiedenis	50
4.5	Specifieke thema's	54
4.6	Historisch-geografische elementen en structuren	58
4.7	Literatuur	62
5	Regio 68: Zeeuws-Vlaanderen	65
5.1	Ligging	65
5.2	Karakteristiek	65
5.3	Ontstaan van het natuurlijke landschap	66
5.4	Bewoningsgeschiedenis	67
5.5	Specifieke thema's	72
5.6	Historisch-geografische elementen en structuren	74
5.7	Literatuur	78

Inleiding

Is een schurveling een met uitsterven bedreigde vlindersoort, een houtwal die een haaiemeet omgeeft, of is het wellicht een pingoruïne? Waar werd zout gewonnen en wat heeft dit met turf te maken? Is moertering gevaarlijk? Hoe zit het met het verhaal van de bedijkingen in de kuststreken en het rivierengebied en wat betekent dit voor het aanzien van de regio's?

Als we om ons heen kijken ontdekken we overal sporen van de wordingsgeschiedenis van Nederland. Vaak weten we er in de praktijk niet goed raad mee. Ontgonnen Verleden beantwoordt uw vragen over de bewoningsgeschiedenis. Het is een digitaal informatiesysteem met de werknaam 'Cultgis'. Het vertelt hoe mensen leefden en hoe zij hun omgeving vormgaven. Het maakt het landschap leesbaar als een spannend boek. Ontgonnen verleden levert de bouwstenen voor de biografie van het rijke Nederlandse cultuurlandschap. Deze twaalf rapporten vormen hiervan een onderdeel.

Het geografische informatiesysteem Cultgis van het ministerie van LNV ontsluit cultuurhistorische kennis en maakt het verleden beleefbaar. Cultgis bevat belangrijke informatie voor nieuwe ruimtelijke ontwerpen en schetst de samenhang tussen patronen en structuren. Het biedt informatie op verschillende niveaus. De regiokaart is hiervan één zo'n informatieniveau. Cultgis beschrijft per regio de bewoningsgeschiedenis en de specifieke kenmerken van het cultuurlandschap. De structuur van het Cultgissysteem kent een getrapte opbouw in een geografische informatie systeem (GIS). De opbouw begint met een globale karakteristiek over de historische geografie op nationaal niveau. De beschrijvingen van landschapstypen en deellandschappen gaan over in meer concrete beschrijvingen zoals deze provinciale rapporten. Een selectie van de zogenaamde historisch geografische aandachtgebieden, die van nationale betekenis worden geacht, bevinden zich op het niveau daaronder. Op het laagste niveau treffen we concrete elementen en patronen.

Het Cultgissysteem is ontwikkeld in het monitoringprogramma Meetnet Landschap (traject 1992 – 2006). Het is ook een onderdeel van de kennisinfrastructuur Cultuurhistorie. Het cultgis databestand is IMKICH conform (GML-standaard) en daardoor geschikt voor uitwisseling in een NEN3610 omgeving zoals inmiddels standaard in de Ruimtelijke Ordening (DURP).

De kennisinfrastructuur Cultuurhistorie (KICH) met de website www.kich.nl biedt verschillende partijen – zoals het ministerie van LNV en de rijksdienst cultureel erfgoed (voorheen RACM) van het ministerie van OCW - een platform voor het uitwisselen van de diverse databestanden. Het drieluik historische geografie, historische bouwkunst en archeologie staat hierin centraal. Er ligt een uitnodiging aan andere partijen zoals provincies, gemeenten en maatschappelijke organisaties om zich aan te sluiten en zo samen te werken aan een robuuste en levende datastructuur voor de cultuurhistorie.

Samen met aardkundige waarden vormen cultuurhistorische elementen en patronen, structuren en ensembles hiervan in het Nederlandse cultuurlandschap het fysieke erfgoed van ons land. Deze aspecten spelen een belangrijke rol voor de ruimtelijke kwaliteit en de belevingswaarde van Nederland.

1 Regio 65: Schouwen-Duiveland

Oosterscheldedijk bij de Koudekerkse Inlaag

1.1 Ligging

Schouwen-Duiveland is het meest noordelijke eiland van de provincie Zeeland. Het wordt aan de zuidzijde begrenst door de Oosterschelde, in het westen door de Noordzee, in het noorden door de Grevelingenmeer, en in het oosten door de Zijpe.

1.2 Karakteristiek

Vroeger waren het twee aparte eilanden: Schouwen en Duiveland, die door de Gouwe van elkaar gescheiden waren. In 976 wordt voor het eerst de naam Schouwen als 'Scaldis' vermeld (de oude naam voor de Schelde); later werd het gebied 'Scolden' of 'Scouden' genoemd. In 1206 werd het gebied ten oosten van de Gouwe voor het eerst vermeld als 'Duinlant' en 'Duvelant', hetgeen betekent 'land behorend aan Duva (een vrouwen naam)'.

Vroege bewoning en intensief grondgebruik concentreerde zich op het zogenaamde oudland, dat gekenmerkt werd door kreekkruggen en poelgronden. Tijdens de afzetting van het kleidek lagen de krekken lager dan het omringende gebied. Door erosie is de veenlaag in de onmiddellijke omgeving van de krekken verdwenen. Dichtbij de kreek werd relatief grof materiaal afgezet, verder van de kreek verwijderd kwam het fijnere materiaal tot bezinking. Door rijping van de klei en inklinking van het veen vond omkering van het reliëf plaats, zodat de voormalige krekken hoger dan de omgeving kwamen te liggen. Het verschil in hoogte tussen kreekkrug en poel is nog groter geworden door de moeraning (veenwinning) die in het poelgebied heeft plaatsgevonden. Een en ander heeft tot gevolg gehad dat de vroegere krekken als

ruggen in het terrein te herkennen zijn. Oudland, land dat sinds de ontginning omstreeks het jaar 1000 permanent bewoond is geweest, vinden we op Schouwen en op een klein deel van Duiveland (rond Zierikzee). Het overgrote deel van Duiveland is echter nieuwland, gebieden gelegen buiten het door de ringdijk omsloten oudland die vanaf het midden van de 13^e eeuw op de zee werden veroverd.

Aan de noordwestkant en de westkant van Schouwen treft men duinen aan. Bij Burgh zijn de duinen maar liefst drie kilometer breed en bereiken hoogten van meer dan 35 meter. In de overgangszone van duinen naar polder, de binnenduinrand, liggen de zogenaamde vroongronden. Deze gronden, die over het algemeen bestaan uit een met zand overstoven kleipakket, werden vroeger gebruikt als gemeenschappelijke weide. Thans is een groot gedeelte van deze gronden een natuureservaat met aan de rand diverse campings en andere recreatievoorzieningen.

Cultuurhistorische blikvangers

- Het onderscheid in oudland, nieuwland en het duingebied
- Ringwalburg in Burgh
- Vestingsteden Zierikzee en Bouwershaven
- Kerkringdorpen als Dreischor
- Plompetoren
- Vliedbergen
- Karrenvelden
- Inlagen en inlaagdijken
- Meestoven
- Atlantikwall
- Buitenplaatsen bij Schuddebeurs
- Korenmolens
- Schurvelingen

1.3 Ontstaan van het natuurlijke landschap

1.3.1 Pleistoceen

Gedurende het laatste deel van het Pleistoceen (de periode van de ijstijden) is in dit deel van Zeeland een pakket van tien tot vijftien meter dik dekzand afgezet. Het zand werd door de wind aangevoerd uit de toen drooggevallen Noordzee. Het zand is overal in de regio bedekt met een dikke laag jongere afzettingen.

1.3.2 Holoceen

Na afloop van de laatste ijstijd, zo'n tienduizend jaar geleden, werd het klimaat warmer en vochtiger. Als gevolg van het afsmelten van de uitgestrekte ijskappen steeg de zeespiegel en rees ook de grondwaterstand. Er ontstonden gunstige omstandigheden voor veenvorming, waardoor de zandafzettingen in de ondergrond bedekt zijn geraakt met een veenlaag (basisveen later Hollandveen).

Omstreeks 5000 jaar geleden werd de veenvorming onderbroken, doordat ongeveer ter plekke van de huidige Nederlandse kust een reeks parallelle strandwallen opstoot waarbij jongere strandwallen gevormd werden ten westen van de oudere. Wegens de doorgaande, doch langzamere zeespiegelstijging werden de jongere strandwallen hoger dan de oudere. Tevens werden door aanlandige wind lage duinen gecreëerd op de strandwallen, zoals bij Haamstede. Er ontstond dus een duinenkust, met een waddegebied er achter. De veenlagen werden bedekt met wadafzettingen, voornamelijk klei en zavel.

Een nieuwe fase van veenvorming brak ruim vierduizend jaar geleden aan en duurde voort tot enkele eeuwen na het begin van de jaartelling. Het veenlandschap was tot in de Romeinse tijd vrijwel ononderbroken, met uitzondering van de Schelde, die via de huidige Oosterschelde in zee uitmondde. In de eeuwen daarna, met name na 270 na Christus, vond echter een grote overstromingsactiviteit plaats. Geleidelijk werd het veenlandschap omgevormd tot een eilandenrijk waarbij grote delen van het veen door de zee werden weggeslagen en grote zeegaten ontstonden. In de Late

Middeleeuwen kreeg de Schelde haar nieuwe uitmonding in zee via de Westerschelde. Op Schouwen-Duiveland werd een laag klei afgezet van ongeveer een meter dik. Restanten van deze klei zijn nog te vinden in de buurt van Serooskerke.

Vanaf circa 275 na Christus baanden zich verscheidene kreken door het veengebied van Schouwen en ontwikkelde zich een wijd vertakt krekensysteem met daartussen slikken (onbegroeide buitendijkse gronden) en schorren (opgeslibde en begroeide buitendijkse gronden). De kreken vormden vroeger de laagste delen van het landschap. Als ze niet meer actief waren slibden ze geleidelijk dicht. Nadat de mensen dijken gingen aanleggen en water aan de bodem onttrokken door sloten en andere watergangen te graven ging dit gepaard met inklinking van de veenlagen in de ondergrond en met rijping van de klei. Hierdoor daalde het maaiveld. Omdat de veenlagen in de vroegere kreken al waren verdwenen en omdat de opvulling van de kreken vaak uit zandig materiaal bestond klomk de bodem van de oude kreken veel minder in dan in de omgeving. Hierdoor kwamen de dichtgeslibde kreken hoger te liggen dan de omgeving, terwijl ze vroeger de laagste delen van het landschap vormden: omkering van het reliëf. We spreken dan ook van kreekruggen, de hoger gelegen delen van het landschap, terwijl de lager gelegen delen poelgronden worden genoemd. De hoogteverschillen tussen beide zijn nog verder toegenomen doordat de veenlagen in de poelgebieden voor een groot deel zijn afgegraven voor de winning van turf en zout. Hier en daar is ook de bovenste kleilaag verwijderd voor de steenbakkerijen, zodat er hier en daar een afgraving van bijna twee meter heeft plaatsgehad.

In de periode 1000-1200 na Christus werden aan de kust jonge duinen gevormd. Deze lagen ten westen van de oudere duinen.

1.4 Bewonings- en ontginningsgeschiedenis

De eerste permanente bewoners van Schouwen-Duiveland verschenen in het Neolithicum of de Nieuwe Steentijd (circa 4.300 tot 2.000 voor Christus). In de Oude Duinen bij Haamstede is de belangrijkste Neolithische vondst gedaan. Op deze vindplaats (genaamd Brabers) zijn bewoningssporen uit circa 2.200 voor Christus aangetroffen, onder meer twee huisplattegronden van circa 3,5 bij 9 meter. De nederzetting lag op een oude strandwal temidden van een uitgestrekt veenlandschap met wadden, schorren en kreken. Ook in de jonge duinen ten westen van Haamstede, in Westernban, zijn Neolithische vondsten gedaan. Het duingebied bleek een goede woonplaats. In Brabers en Westernban zijn tevens nederzettingssporen uit de IJertijd (800 voor Christus tot het begin van de jaartelling) gevonden. Aan het einde van de IJertijd verdween vrijwel alle bewoning uit Zeeland, omdat het te nat werd. Echter, archeologische vondsten in Brabers tonen aan dat gedurende de overgangperiode van de IJertijd naar Romeinse tijd er greppels waren gegraven, meestal rond de woonhuizen, ten behoeve van de afwatering. Het zijn de oudste Zeeuwse sporen van verdediging tegen (binnen)water.

Rond 50 voor Christus veroverde Julius Caesar Gallië tot aan de Rijn, en kwam Zeeland bij het Romeinse Rijk. Door Romeinse historici werd het gebied destijds omschreven als een vrijwel onbewoonbare wildernis. Tussen circa 75 en 270 na Christus raakte Zeeland relatief dicht bevolkt, met name in de kuststrook, en werd het veen ontwaterd en ontgraven. Door deze ontginningen werd het veen verlaagd. Als gevolg hiervan, in combinatie met een grote overstromingsactiviteit van de zee, kwam de Romeins-inheemse bewoning in het deltagebied omstreeks 270 na Christus ten einde. Er werd in de periode van 300 tot 600 een flinke laag klei afgezet. In de zevende eeuw nam de activiteit van de zee weer af. Het toenmalige landschap kan vergeleken worden met het huidige waddegebied, met kreken en geulen, zandplaten en hoog opgeslibde delen, die in het Zeeuwse schorren werden genoemd. Deze schorren waren geschikte plaatsen voor bewoning. In de Middeleeuwen vormden de Zeeuwse eilanden, waaronder Schouwen-Duiveland, een burggraafschap binnen het graafschap van Holland en Zeeland.

In de Middeleeuwen is het huidige bewoningspatroon ontstaan. Verspreid over de verschillende eilanden ontstonden nederzettingen, waarin de bewoning zich concentreerde. In de omgeving van het huidige Westenschouwe lag in de 8^e eeuw de haven- en handelsplaats Scaltheim. De kerk van het dorp werd reeds in 776 vermeld. Door de vorming van jonge duinen gedurende de periode 1000-1200 is de handelsplaats gedeeltelijk overstoven. Aan de oostelijke rand van de duinen is in het laatste kwart van de 9^e eeuw een ringwalburg gebouwd. Dit was een rond, omwald en omgracht verdedigingswerk van aarde en hout dat in tijden van gevaar plaats konden bieden aan de bevolking, bijvoorbeeld ter bescherming tegen invallen van de Noormannen. De omwalling bood bij stormvloeden tevens bescherming tegen het zeewater. Opmerkelijk is dat het binnenterrein van deze ringwalburg nooit bebouwd is geweest. De overgang tussen wal en gracht is tegenwoordig nog duidelijk te zien aan het niveauverschil. Thans is een gedeelte van het binnenterrein in gebruik als begraafplaats. Bij de ringwalburg ontstond in de Middeleeuwen het dorpje Burgh.

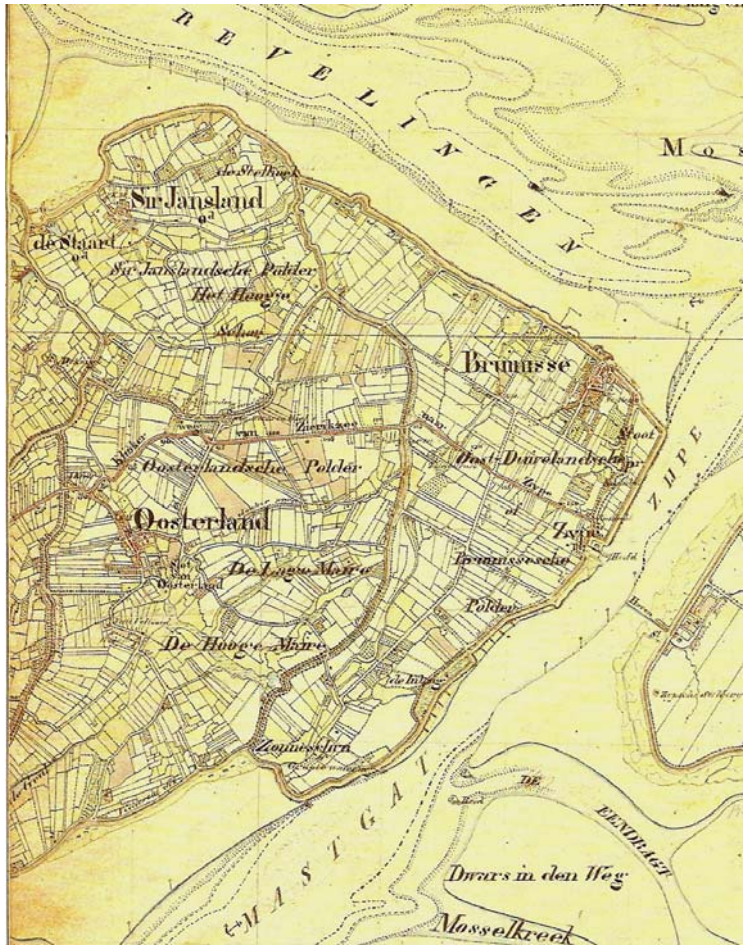
De meeste dorpen van het oudland op Schouwen-Duiveland zijn kerkringdorpen, ze bestaan uit een op een centraal gelegen kerkhof gebouwde kerk, met een ring van bebouwing er omheen. Ze vertonen gelijkenis met de terpdorpen in het noorden van het land en hebben ook vaak een verhoogde ligging door het aan elkaar groeien van individuele huisterpen. Voorbeelden van kerkringdorpen op Schouwen zijn Haamstede, Kerkwerve, Noordwelle, Renesse, Serooskerke en Noordgouwe; op Duiveland vinden we bijvoorbeeld Ouwkerk, Nieuwerkerk en Dreischor. Dreischor is 'zonder voorbehoud het gaafst bewaarde voorbeeld van een kerkringdorp in Zeeland', vermeldt de toelichting van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg omtrent de aanwijzing van Dreischor als beschermd dorpsgezicht.

De dorpen van het oudland beperkten zich grotendeels tot de kreekruggen, waar ook het intensieve grondgebruik plaatsvond. Ook de wegen liepen over de kreekruggen, waardoor een kronkelig patroon ontstond.

In de nieuwlandpolders verrezen nieuwe dorpen, vaak langs wegen en dijken: Sirjansland, Ellemeet, Oosterland, Scharendijke, Westenschouwe, Zonnemaire. Vanaf de 15e eeuw werd een speciaal type nederzetting gebouwd: het voorstraatdorp. Het waren vooral de grotere polders waarin deze nieuwe dorpen ontstonden. De bebouwing werd neergezet aan de voorstraat, die meestal loodrecht op de dijk werd aangelegd. Eventuele dorpsuitbreidingen werden gerealiseerd door parallel aan de voorstraat een of twee achterstraten te leggen. De voorstraatdorpen vervulden een verzorgende functie; ze waren overwegend niet-agrarisch van karakter. De boerderijen lagen buiten de dorpen, temidden van het bijbehorende land. Bruinisse is een typisch voorbeeld van een voorstraatdorp.

Waterstaat

De inwoners van Schouwen-Duiveland werden vaak geteisterd door stormvloeden. De stormvloed van 1014 resulteerde in het lokaal aanleggen van dammen en dijken in krekken en het opwerpen van een groot aantal terpen van 1 tot 2 meter hoogte. Na de stormvloed van 1134 werden een nog groter aantal terpen dan voorheen opgeworpen, tot maximaal 12 meter. De hoogste terpen kregen meestal een militaire functie doordat op de top een (doorgaans houten) kasteeltje gebouwd werd. Deze kasteelbergen worden 'vliedbergen' genoemd. Tegenwoordig vinden we nog twee vliedbergen op Schouwen: ten zuiden van Scharendijke en ten noorden van Zierikzee. De stormvloed van 1134 was tevens directe aanleiding om het oudland systematisch te omdijken (zgn. defensieve bedijking). Het gebied van de jonge duinen tot aan Zierikzee en het latere Brouwershaven werd als één geheel omdijkt met een lage, brede aarddijk. Aan de oostzijde werd Schouwen begrensd door de zeearm de Gouwe.

Het oostelijke deel van Duiveland, weergegeven op de Topographische en Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden uit omstreeks 1850. Aan de dijkstructuur is de opbouw van het gebied in verschillende polders te zien. In de Oosterlandsche Polder, bedijkt in 1354, vindt het verschil in kreekruigen en poelgebieden zijn weerslag in het bodemgebruik: akkerbouw op de kreekruigen, grasland in de poelgebieden.

Vanaf de 13^e eeuw veranderde de dijk aanleg in karakter. Het betreft dan niet alleen maar defensief beschermen maar ook offensief land op de zee (her)winnen. Ten oosten van de Gouwe lagen de polders Vierbannen van Duiveland en Dreischor. De naam Vier Bannen refereert naar de vier dorpsgebieden van Capelle, Ouwerkerk, Nieuwerkerk en Botland. Beide polders werden in de 13^e eeuw bedijkt. De Dreischor ontstond uit drie ingepolderde schorren (Mareland, de Bellaert of Belder en Sir Jansland), doch bij de stormvloeden van 1287 en 1288 werd Sirjansland gescheiden van de overige twee schorren door de vorming van een geul (het Dijkwater). In 1354 werd de Oosterlandpolder bedijkt waardoor Duiveland bijna twee keer zo groot werd. In 1468 volgde de inpoldering van de Bruinissepolder.

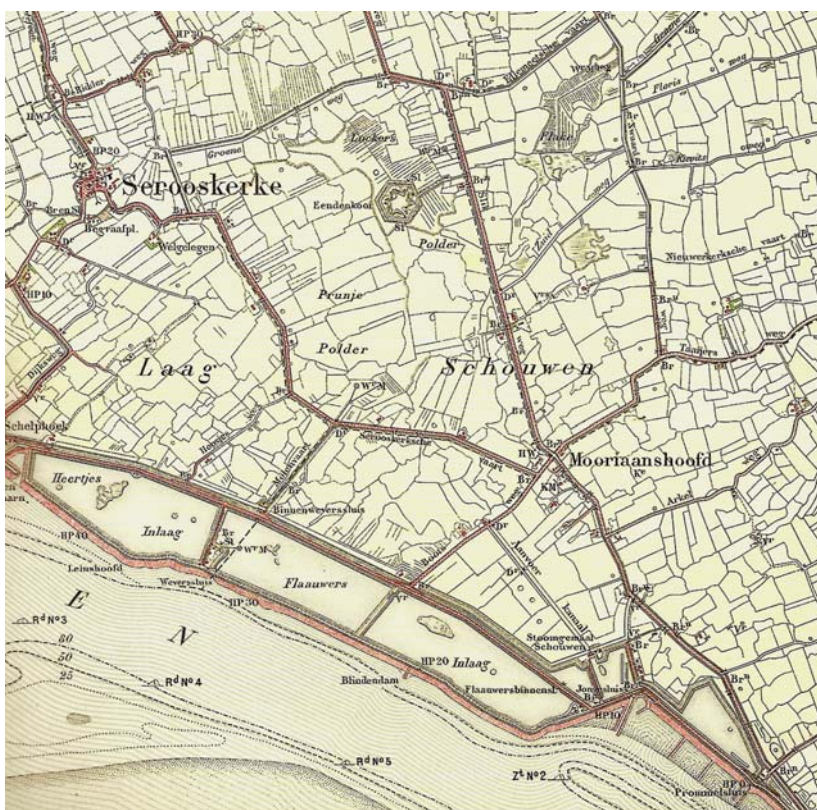
Als gevolg van het afdammen van het noordelijke deel van de Gouwe in 1374 werd de polder Noordgouwe gecreëerd en kwam de Polder Dreischor aan Schouwen vast te zitten. Het Sunnameer ten noorden van de nieuwe polder werd in 1401 bedijkt: Zonnemairepolder. Tot in de 17^e eeuw stond het zuidelijke deel van de Gouwe via het Dijkwater in verbinding met de Grevelingen; in 1610 werden door de bouw van een dam Schouwen en Duiveland met elkaar verbonden. Het Dijkwater werd verder bedijkt in 1873 en 1954. In tegenstelling tot de oudere bewoningsgebieden werden de nieuwe polders gekenmerkt door een vlakke ligging, uniforme bodemopbouw en grootschalige verkaveling.

Kenmerkend voor Schouwen-Duiveland zijn de zogenaamde inlaagdijken, inlagen en karrenvelden. Het aanleggen van inlaagdijken – een middeleeuwse waterstaatstechniek – gebeurde op plekken waar de bestaande zeedijk wegens oever- en dijkvallen (ontgrondingen van het dijklichaam aan de zeezijde) dreigde in te storten. Teneinde dit te voorkomen werd achter de instabiele zeedijk een reservedijk of zorgdijk aangelegd, de zogenaamde inlaagdijk. Het gebied tussen de oude zeekering en de nieuwe dijk was maximaal enkele honderd meters breed en werd in de Middeleeuwen ‘insete’ genoemd, tegenwoordig inlaag. De meeste inlagen komen voor waar een diepe stroomgeul vlak langs de dijk loopt, met name langs de Oosterschelde, en waar de ondergrond van jong

zeezand erg zwak is. In de regio Schouwen-Duiveland zijn inlagen voornamelijk te vinden aan de zuidkust van Schouwen, zoals de Koudekerksche Inlaag, Westenschouwse Inlaag, Flaauwers Inlaag en Cauwers Inlaag. De oudste bepaling omtrent de aanleg van inlaagdijken op Schouwen dateert uit 1291.

De eilanden Schouwen, Duiveland en Dreischor in de 13^e eeuw.

Een deel van Schouwen, weergegeven op de Chromotopografische kaart van 1916. Ten zuiden van Serooskerke liggen enkele inlagen, aangelegd omdat men voor dijkval vreesde. Vlak langs de dijk ligt namelijk een zeer diepe geul van de Oosterschelde, de Hammen, met een diepte van plaatselijk meer dan veertig meter. Men was bang dat deze geul de dijk zou ondermijnen en had landinwaarts een inlaagdijk aangelegd.

Men legde deze dijken niet voor niets aan. Aan de zuidkant van Schouwen is in de loop der tijden veel land verloren gegaan. Als de oude zeedijk was ingestort, werd de 'slapende' inlaagdijk de nieuwe zeewering en werd daarachter een nieuwe inlaagdijk gebouwd. Vermoedelijk lag de meest zuidelijke zeedijk (circa 1400) ooit op de huidige Roggenplaat in de Oosterschelde, ten zuiden van de diepe stroomgeul de Hammen. In 1475 lag de zeedijk aan de zuidkust van Schouwen nog zo'n drie kilometer verwijderd van de Plompetoren van Koudekerke. Tussen 1475 en 1650 is ruim 3500 hectare aan polderland van het Zuidland van Schouwen verdwenen, inclusief een groot aantal dorpen zoals Oudekerke, Zuidkerke, Simonskerke, Sint-Jacobskerke, Brieskerke en Koudekerke. De huidige zeedijk is de inlaagdijk uit 1581, die dwars door het dorp Koudekerke kwam te liggen. Grote delen van het dorp kwamen hierdoor buiten de zeedijk te liggen. De dorpskerk werd in 1583 afgebroken, alleen de toren (Plompetoren) bleef staan als baken voor de scheepvaart. Ten noorden van de toren werd in 1654 een inlaagdijk opgeworpen, waardoor de Plompetoren in een inlaag kwam te liggen. Vaak werd uit de inlagen klei gehaald om de zee- of inlaagdijk mee te versterken. Doordat de klei in stroken was verwijderd ontstonden langgerekte plassen of greppels die van elkaar werden gescheiden door dammetjes. Aan de achterzijde van de inlaag liep meestal een afwateringssloot. De afgegraven klei werd met karren afgevoerd, hetgeen naam gaf aan deze kleiwinningsgebieden: karrenvelden.

De Plompetoren en de Koudekerkse Inlaag. Door voortdurend landverlies aan de zuidkant van Schouwen is het dorpje Koudekerke geheel verdwenen, op de veertiende-eeuwse toren na.

Naast de inlagen herinneren ook de wielen of welen (doorbraakkolken) aan de strijd tegen het water, zoals het Diepe Gat (langs de Groene Dijk), het wiel aan de Oude Polderdijk bij Nieuwerkerk op Duiveland, het wiel aan de Sasdijk bij Schuddebeurs, de Kakkersweel (langs de Schouwse Dijk), en het wiel bij Oosthoeve (langs de Schouwse Dijk).

Landbouw en bedrijvigheid

De inlagen waar geen klei werd gewonnen, zowel als de overige gronden, werden over het algemeen gebruikt voor de landbouw. Een belangrijk Zeeuws landbouwgewas sinds de Middeleeuwen was meekrap, waarvan de wortels de grondstof leverden voor een roodbruine textielverf voor wol en later ook voor katoen en zijde. Vanaf de 14^e eeuw was Zeeland een zeer belangrijke exporteur van meekrap. Het gewas werd verbouwd in zwaarbemeste, goed ontwaterende bedden. In het tweede of derde jaar werd de meekrap geoogst: de wortels werden gedroogd, gedorst, gestampt en gemalen tot poeder. Deze handelingen vonden plaats in een door meerdere boeren beheerde meestoof. Op Schouwen-Duiveland had vrijwel elk dorp een meestoof, waarvan nog enkele resteren, bijvoorbeeld De Kapel te Nieuwerkerk (1869) en De Willem III te Noordgouwe (1863). Meestoven zijn relatief hoge gebouwen, waar de meekrapwortels op lattenzolders werden gedroogd. In een aangrenzend gedeelte, de koude stoof, werden de meekrapwortels opgeslagen in vakken van de deelnemende boeren.

Kastelen en buitenplaatsen

Gedurende de 13^e en 14^e eeuw werden drie kastelen gebouwd op het eiland waarvan er nog twee resteren. Het kasteel Oostersteyn, dat eind 14^e eeuw te Oosterland was gebouwd, werd in de 18^e eeuw gesloopt. In 1958 zijn door archeologische opgravingen de funderingen van het kasteel te voorschijn gekomen.

Het kasteel Haamstede ligt midden in de kern van het gelijknamige dorp en dateert uit het begin van de 13^e eeuw. Waarschijnlijk was het destijds een houten woontoren gelegen op een kunstmatig opgeworpen heuvel, waaromheen een ringgracht lag. Tegen het einde van de 13^e eeuw werd westelijk van het houten gebouw een rechthoekige donjon gebouwd. Nadat in 1474 Lodewijk van Brugge, heer van Gruuthuuse, eigenaar was geworden, liet hij aan de westzijde van de toren een tweede toren bouwen. Tevens werd een nieuw L-vormig kasteelgedeelte gebouwd, dat in 1525 werd verwoest door een hevige brand. In 1608 kwam kasteel Haamstede in handen van de kroniekschrijver Jacob van den Ende, die het bestaande kasteel liet herstellen. Tegen de donjon werden twee kleinere torens gebouwd, en bij de brug over de slotgracht kwam een poortgebouw.

Aan de oostzijde van Renesse ligt het kasteel Moermond. Omstreeks 1230 werd oostelijk van het huidige slot een grote ronde, omgrachte waterburcht gebouwd door Costijn van Zierikzee. Tijdens een belegering in 1297 werd de burcht volledig verwoest. Vóór 1339 is met het sloopmateriaal van het eerste kasteel een nieuw en kleiner kasteel gebouwd (ten zuidoosten van het huidige slot). Het was een rechthoekige woontoren met twee ronde hoektorens. Echter, circa 1500 was het kasteel tot ruïne vervallen. Het bijbehorende poortgebouw werd in 1513 tot een buitenverblijf omgebouwd voor Jacob van Serooskerke. Dit is het huidige slot. In de 17^e eeuw werd het gebouw uitgebreid met een traptoren en een vleugel aan de oostzijde. In de daarop volgende eeuwen is het verscheidene malen gerestaureerd.

Ten noordoosten van Zierikzee ligt het gehucht Schuddebeurs, dat gekenmerkt wordt door de aanwezigheid van een groot aantal buitenplaatsen. Vanaf de 17^e eeuw werden door verschillende regentenfamilies uit Zierikzee buitens aangelegd, waaronder Welgelegen, Bleyckzigt, Mon Plaisir, Weelzicht en Heesterlust. Het buiten Mon Plaisir werd in het midden van de 18^e eeuw door mr. Anthonie Ockerse, de burgemeester van Zierikzee gesticht ter plaatse van een oudere hofstede. Bij het huis werd een geometrische tuinaanleg met rechte lanen aangelegd, waarvan restanten behouden zijn bij de omvorming van het park rond 1830 in landschappelijke stijl met een slingerende vijver, parkbossen en open gazons met solitaire bomen en boomgroepen. Het buiten Welgelegen dateert uit 1768 en was ook eigendom van een burgemeester van Zierikzee, Iman de Grootte. Ongeveer een eeuw na de oprichting werd een landschappelijk park aangelegd rond het huis, inclusief een onregelmatige siervijver met een eilandje waarop enkele follies waren opgericht (o.a. een kleine grot, kunstmatige rotsblokken en een gotisch fronton van een gesloopt middeleeuws huis uit Zierikzee).

1.4.1 Recente ontwikkelingen

In het kader van schaalvergroting in de landbouw en een efficiëntere agrarische bedrijfsvoering zijn er in de regio Schouwen-Duiveland verschillende herverkavelings- en ruilverkavelingsprojecten uitgevoerd. Vaak zijn hierdoor verschillen in percelering tussen oud en nieuw land verdwenen en zijn er nieuwe wegen en waterlopen aangelegd. Maar er zijn ook uitgebreide oudlandgebieden gespaard en overgedragen aan natuurbeschermingsorganisaties, waardoor op verschillende plaatsen het duizend jaar oude landschap van deze oudste cultuurgebieden van Zeeland beleefd kan worden. Zo zijn de vroongebieden aan de westkant van Schouwen thans een natuurreserveaat.

Op het gebied van de infrastructuur is na de Tweede Wereldoorlog veel gebeurd, zoals de aanleg van de snelwegen N57 en N59 en de aanleg van de Zeelandbrug. Door de Grevelingendam (1965), Brouwersdam (1972) en de Oosterschelddedam (1986), aangelegd in het kader van de Deltawerken, is Schouwen-Duiveland zijn eilandstatus kwijtgeraakt en is de regio thans verbonden met Noord-Beveland en het Zuid-Hollandse eiland Goeree-Overflakkee.

Na de Tweede Wereldoorlog heeft de recreatie nadrukkelijk een stempel op het landschap gedrukt, met name op Schouwen. Er zijn verschillende jachthavens aangelegd en een groot deel van de binnenduintrand van Renesse, Haamstede, Burgh en Westenschouwen is in beslag genomen door complexen vakantiehuizen en campings.

Mosselvisser op de mosselpercelen bij Schelphoek.

1.5 Specifieke thema's

Schurvelingen

Op Schouwen treffen we bijzondere perceelscheidingen aan die schurvelingen genoemd worden. Het zijn begroeide wallichamen die zijn aangelegd als perceelsscheiding; sommige dateren al uit de Middeleeuwen. Aan weerskanten van het wallichaam lagen greppels. Ze verschillen dus in aanleg niet van de houtwallen die we in Hoog-Nederland kunnen aantreffen. Hun latere ontwikkeling doet ze daarvan afwijken. Vanaf omstreeks 1800 werden de tussenliggende percelen (de 'haaimeten' of 'haaygemeten') namelijk afgegraven om dicht bij het grondwater te komen. Het vrijkomende zand werd in brede wallen over de bestaande schurvelingen gedeponeerd. Men bleef deze ruggen schurvelingen noemen, maar ook wel hoagten (Goeree) en diekjes en elzemeten (op Schouwen).

De steden Zierikzee en Brouwershaven

De belangrijkste plaats van Schouwen-Duiveland is Zierikzee, die in de Vroege Middeleeuwen is ontstaan aan een kreek die uitmondde in de Gouwe. In bronnen van omstreeks 800 wordt de nederzetting 'Creka' genoemd. Meer dan een eeuw later, in 976, is er sprake van een kerk, waarbij een grafelijk kasteel was gebouwd door Boudewijn V van Vlaanderen. Rondom deze kerk ontstond een vrijwel ronde nederzetting, dat in 1248 stadsrechten ontving van de Graaf van Holland. Begin 14^e eeuw was de stad geheel ommuurd en omgracht, en kreeg het een haven (Oude Haven). Maar liefst zes poorten gaven toegang tot de stad: de Noordhavenpoort, de Zuidhavenpoort, de Bagijnepoort, de Hoofdpoort, de Westpoort en de Zuidwellepoort. Van deze poorten resteren alleen de eerste drie.

Belangrijke economische pijlers waren de lakennijverheid, de turf- en zoutwinning, de visserij en de handel met Engeland en het Oostzeegebied. Bovendien werd de stad een belangrijk bestuurscentrum, want in 1290 werd het Grafelijke Gerecht voor Zeeland Beoosten Schelde hier gevestigd. In de 15^e eeuw volgde een periode van neergang. Stadsbranden, pestepidemieën en de verzanding van de Gouwe resulteerden in een stagnatie van de economie. Gedurende de Tachtigjarige Oorlog kwam Zierikzee in 1572 in handen van de Staatsen, die de vestingwerken van de stad opknaptten en de omgeving inundeerden ter verdediging tegen de Spanjaarden. Omdat de Gouwe was verzand groef men een nieuw havenkanaal rechtstreeks naar de Oosterschelde. De stadsmuur tussen de Zuidhavenpoort en de Bagijnepoort werd verlaagd tot havenkade voor de Nieuwe

De plattegrond van Zierikzee uit de atlas van Blaeu (1649).

Haven. Aan de west- en oostzijde van de haveningang verrezen nieuwe verdedigingswerken in de vorm van twee bolwerken: het Blauwebolwerk en het Oranjebolwerk.

Na een tijdelijke opbloei in de 17^e en 18^e eeuw, als gevolg van de zouthandel en meekraphandel, stagneerde de economische ontwikkeling van de stad en nam het inwonertal sterk af. In de 19^e eeuw werd er weinig gebouwd of veranderd aan de stedelijke structuur en bebouwing. Pas na 1953 kwamen de eerste uitbreidingen buiten het oude centrum tot stand.

Brouwershaven is gesticht door graaf Floris V bij de dam en haven aan de monding van de Duivenee of Oude Vaart, een in 1285 afgedamde kreek. In 1403 kreeg Brouwershaven stadsrechten, en door visserij en handel kwam de stad tot ontwikkeling. Rond 1590 werden vestingwerken aangelegd rond de stad. De vesting werd in 1820 opgeheven. In de negentiende eeuw maakte de stad een periode van bloei door toen het als overslaghaven fungeerde voor Dordrecht en Rotterdam.

Korenmolens

Op Schouwen-Duiveland vinden we maar liefst twaalf korenmolens, die in de 18^e en 19^e eeuw zijn gebouwd: Haamstede, Zierikzee (twee), Brouwershaven (twee), Oosterland, Ellemeet (twee), Nieuwerkerk, Dreischor, Zonnemaire en Moriaanshoofd. Volgens de topografische kaart uit 1858 stonden op Schouwen-Duiveland nog zes andere korenmolens, en hebben bij Zierikzee twee zaagmolens en bij de Flaauwers Inlaag enkele windmolens gestaan, doch deze zijn alle in de loop der tijd afgebroken. De molen De Haan te Brouwershaven is in 1724 ter plaatse van een standaardmolen gebouwd als lage stellingmolen en was tot 1784 eigendom van de stad. Op een later – onbekend – tijdstip is de molen omgebouwd tot grondzeiler; hiermee is het een van de weinige, nog bestaande molens in Nederland die op deze wijze verbouwd zijn.

1.6 Historisch-geografische elementen en structuren

De cultuurhistorische elementen en structuren in het huidige landschap waaronder de historisch geografische elementen en structuren zijn voor het gebied te ordenen naar te onderscheiden landschapsvormende functies. Onderstaand is per relevante functie een aantal kenmerkende elementen en structuren vermeld.

Landbouw

- rationele percelering als gevolg van landinrichtingswerkzaamheden in de tweede helft van de twintigste eeuw
- vroongronden in de binnenduinrand
- schurvelingen en hoagten

Bosbouw

- bossen van Westerschouwen (eerste helft 20^e eeuw)

Wonen

- Voorstraatsdorp: Bruinisse
- Kerkringdorpen: Haamstede, Dreischor, Kerkwerve, Nieuwerkerk, Noordgouwe, Noordwelle, Ouwerkerk, Renesse, Serooskerke
- Lintdorp: Sirjansland, Ellemeet, Oosterland, Scharendijke, Westenschouwe, Zonnemaire
- havenplaatsen: Zierikzee, Brouwershaven, Bruinisse

Jacht en visserij

- Eendenkooien: ten westen van Renesse, ten zuiden van Oosterland

Waterstaat

- Wielen: Diepe Gat (langs Groene Dijk), langs Oude Polderdijk op Duiveland, langs Sasdijk bij Schuddebeurs, Kakkersweel (langs Schouwse dijk), bij Oosthoeve (langs Schouwse dijk), bij Schuddebeurs (1530).
- Terpen in het gehele gebied
- Inlagen: Westenschouwen, Koudekerk, Wevers, Flaauwers, Kisters (Suzanna), Cauwers, Zuidhoek, Ouwerkerk
- Caissons (1953): vier ten zuiden van Ouwerkerk, een bij Serooskerke
- Dijkverhogingen te Scharendijke (1908) volgens systeem van R.R.L. van Muralt
- Brouwersdam ten westen van Scharendijke (1963-1972)
- Voormalig stoomgemaal Schouwen (1877) en nieuw gemaal Prommelsluis (1958) ten westen van Kerkwerve

Defensie

- ringwalburcht (9^e eeuw), Burgh
- Vliedbergen (11^e-13^e eeuw): ten zuiden van Scharendijke, ten noorden van Zierikzee
- Slot Haamstede (2^e helft 13^e eeuw)
- Slot Moermond (1299)
- Verdedigingswerken te Zierikzee: drie Middeleeuwse stadspoorten, 14^e-eeuwse grachtenstelsel, Blauwe Bolwerk (17^e eeuw)
- Verdedigingswerken te Brouwershaven: omtrek van aarden wallen rond de stad nog herkenbaar (eind 16^e eeuw), aan oostzijde haven restanten van de gracht en twee bastions.
- Atlantikwall bij Haamstede, Nieuw-Haamstede en Westenschouwen (1943): betonnen bunkers, hoofdkwartier 'Stützpunktgruppe Schouwen', hospitaalbunker.

Delfstofwinning

- karrenvelden

Bedrijvigheid

- Korenmolen De Graanhalm met molenaarswoning te Haamstede (1847)
- Korenmolen De Hoop te Zierikzee (1788)
- Korenmolen Den Haas te Zierikzee (1727)
- Korenmolen De Haan te Brouwershaven (1724)
- Korenmolen Windlust te Brouwershaven (1935)
- Korenmolen van Oosterland (1752)
- Korenmolen 't Hert te Ellemeet (1748)
- Korenmolen De Lelie te Ellemeet (1868)
- Korenmolen van Nieuwerkerk (1844)
- Korenmolen Aeolus (1739) met molenaarswoning (1904) te Dreischor
- Korenmolen de Korenbloem te Zonnemaire (1872)
- Korenmolen De Zwaan te Moriaanshoofd (geplaatst 1886 uit omgeving van Leerdam)
- Smederij te Nieuwerkerk (circa 1900)
- Voormalige smederij te Haamstede (circa 1890)
- Meestoof De Kapel te Nieuwerkerk (1869)
- Meestoof Willem III te Noordgouwe (1863)
- Voormalige weverij te Zierikzee
- Slachthuizen te Zierikzee (19^e eeuw)
- Pakhuizen te Zierikzee (vanaf 17^e eeuw)
- Volwelle te Zierikzee (ME). Het is een ommuurd waterbassin dat oorspronkelijk werd gebruikt voor het vollen van laken.

Verkeer

- Oude Haven te Zierikzee (vanaf 14^e eeuw)
- Havenkanaal te Zierikzee (1597-'99) met keersluis (1953-'59)
- Nieuwe Haven te Zierikzee (1597-'99)
- Haven (16^e eeuw) met kleine haven (1862) te Burghsluis. In 1953 uitgebreid tot werkhaven voor de

- Deltawerken
- Voormalige veerhaven te Bruinisse (1900; huidige vorm 1954)
- Grevelingendam met scheepvaartsluis te Bruinisse (1958-'65) als deel van Deltawerken
- Plompetoren ten oosten van Burgh: baken voor scheepvaart (oude kerktoren van verdwenen dorp Koudekerke)
- Voormalig tramstation te Burgh (1915-'16)
- Voormalige tramhalte te Noordgouwe (circa 1900)
- Voormalige wachtkamer R.T.M. tramlijn te Zierikzee (circa 1900)
- Vuurtoren bij Nieuw-Haamstede met vuurtorenwachterwoningen (1837-'40). Ontwerp door L. Valk

Bestuur

- Voormalig raadhuis te Scharendijke (1909-'10) naar ontwerp van M. van der Linden
- Voormalig raadhuis te Dreischor (1637)
- Voormalig raadhuis te Nieuwerkerk (1929-'30)
- Voormalig stadhuis te Zierikzee (2^e helft 14^e eeuw)
- Stadhuis te Brouwershaven

Religie

- Alg. begraafplaats van Looperskapelle (14^e eeuw)
- Klooster Bethlehem te Scharendijke (ME)

Recreatie/sport

- Recreatiewoningen te Renesse (vanaf 1920)
- Uitspanning 'Schuddebeurs' (vanaf 17^e eeuw)

Landgoederen en buitenplaatsen

- Buitenplaats Zorgvlied te Schuddebeurs (laat 18^e eeuw)
- Buitenplaats Buitenrust of Bleyckzigt te Schuddebeurs (laat 18^e eeuw)
- Buitenplaats Boschlust of Heesterlust te Schuddebeurs (1765)
- Buitenplaats Welgelegen te Schuddebeurs (1768)
- Buitenplaats/ boerderij Weelzicht te Schuddebeurs (vroeg 17^e eeuw)
- Buitenplaats Mon Plaisir te Schuddebeurs (mid 18^e eeuw)

Zorg, onderwijs en cultuur

- Gasthuis te Oosterland (1754)
- Voormalige Burgerweeshuis te Zierikzee (1863)
- Voormalig ziekenhuis te Noordgouwe (1902)

Energievoorziening

- Geen items

1.7 Literatuur

- Beekman, F. z.j. Het binnenduinlandschap van Schouwen. Tussen duin en polder, p. 10-28.
- Braber, J.L., 1975. Uit Dreischors verleden. Zierikzee.
- Cruyningen, P.J. van, 2002. Schone welbetimmerde hofsteden. Boerderijbouw in Zeeland van de tiende tot de twintigste eeuw. Utrecht.
- Cruyningen, P. van, 2003. Van aardappelkelder tot zaadzolder. Provincie Zeeland
- Fokker, A.J.F., 1909. Schouwen voor 1600. Zierikzee. (2 delen)
- Hubregtse, J.A., 1937. De Haymanlanden op Schouwen, Walcheren en Westvoorne. Archief Zeeuwsch genootschap 1937: 1-103.
- Jongepier, J., 1995. Zeeland in de prehistorie. Provincie Zeeland
- Klerk, A.P. de, 2003. Het Nederlandse landschap, de dorpen in Zeeland en het water op Walcheren. Historisch-geografische en waterstaatshistorische bijdragen. Utrecht, Matrijs.
- Klok, R.H.J., 1977. Archeologisch reisboek voor Nederland. Haarlem.
- Klompé, J.J., 1949. Dreischor; historische bijzonderheden. Zierikzee.
- Kruijff, T. de, J. Baalbergen, P.J.J. van Dijk, S.J. de Groot, J.P.C.M. van Hoof, A.J. van der Peet & H.J. van Welsen (red), 2004. Atlas van historische vestingwerken in Nederland: Zeeland. Zwolle, Walburg Pers; Utrecht, Stichting Menno van Coehoorn.
- Kuipers, S.F., 1961. Enkele aspecten uit de wordingsgeschiedenis van Schouwen-Duiveland en Tholen. Zeeuws Tijdschrift 11: 65-75.

- Kuipers, S.F., 1982. Dammen en dijken uit de 11e en 12e eeuw in de polders Schouwen. *Kroniek van het land van de Zeemeermin* 7: 5-31.
- Kuipers, J.J.B., 2000. Zilt en zoet, sporen van watergebruik in Zeeland. Provincie Zeeland
- Kuipers, J.J.B., 2001. Zeeuwen tegen het water. Sporen van de waterstaatsgeschiedenis in Zeeland. Provincie Zeeland.
- Kuipers, Jan J.B. & Chiel Jacobusse, 1998. Inlagen en karrevelden. Goes.
- Ovaal, I., P. van der Sluijs & M.H. Wilderom, 1968. Dijkdoorbraken en bodemgesteldheid in Zeeland. *Zeeuws Tijdschrift* 18: 113-123, 149-155.
- Polderman, T., 2001. Zeeland in de Vroege Middeleeuwen. Provincie Zeeland
- Reitsma-d'Ancona, J.C., 1968. Bruinisse met vlag en wimpel, 1468-1968. Middelburg.
- Rummelen, F.F.F.E. van, 1972. Geologische kaart van Nederland 1:50.000. Toelichting bij blad Walcheren.
- Schuiling, R., 1917. Calamiteuse polders. *Tijdschrift K.N.A.G.* 34: 351-363.
- Stenvert, R., S. van Ginkel-Meester, E. Stades-Vischer & Ch. Kolman, 2003. Monumenten in Nederland: Zeeland. Zeist, Rijksdienst voor de Monumentenzorg; Zwolle, Waanders Uitgevers.
- Stockman, P. & P. Everaers, 2001. Versterckt Zeeland. Provincie Zeeland.
- Trimpe Burger, J.A., 1973. The Islands of Zeeland and South Holland in Roman times. *Berichten R.O.B.*, jrg. 23, p.p. 123-148.
- Trimpe Burger, J.A., 1978. De Zeeuwse werven. *Zeeuws Nieuws*, jrg. 4, p.p. 35-37.
- Verseput, L.M., 1963. Bommenede, geschiedenis van een verdrongen plaats. *Zeeuws Tijdschrift* 13: 69-77.
- Wilderom, M.H., 1964. Tussen afsluitdammen en deltadijken II: Noord-Zeeland. Vlissingen.

2 Regio 66: Sint-Philipsland en Tholen

Tholen en Sint Philipsland in 1573, getekend door Christiaan Sgroten.

2.1 Ligging

De Zeeuwse eilanden Tholen en Sint-Philipsland liggen in het noordoosten van de provincie. Beide eilanden grenzen aan de oostzijde aan de Eendracht, de waterverbinding tussen de Rijn en de Schelde.

Tholen wordt in het zuiden begrensd door de Oosterschelde; in het westen door het Mastgat; en in het noorden door de Krabbenkreek. Ten noorden van deze Krabbenkreek ligt het eiland Sint-Philipsland, het kleinste Zeeuwse eilanden (circa 1900 ha). Aan de west- en noordzijde wordt Sint-Philipsland begrensd door de Zijpe en de Slaak.

2.2 Karakteristiek

Het eiland Tholen is ontstaan uit vijf aparte eilanden (Schakerloo, Scherpenisse, Poortvliet, Sint Maartensdijk en Stavenisse), die door bedijkingen en inpolderingen aan elkaar gegroeid zijn (13^e tot 16^e eeuw). Vroege bewoning en intensief grondgebruik concentreerde zich op het zogenaamde oudland, dat gekenmerkt werd door kreekruigen en poelgronden. Het huidige eiland Sint-Philipsland kan op basis van ouderdom in twee gebieden worden gedeeld die van elkaar gescheiden worden door de Noorddijk: ten oosten van de dijk de 17^e en 18^e-eeuwse polders rond het dorp Sint

Philipsland (Oude Polder van Sint Philipsland en de Henriëtte Polder), ten westen van de dijk de 19^e-eeuwse Anna Jacobapolder. In de 20^e eeuw werden nog de Prins Hendrikpolder en Abram Wisselpolder gecreëerd.

De twee eilanden worden beiden gekenmerkt door een lange inpolderingsgeschiedenis die tegenwoordig nog af te lezen is aan het patroon van dijken, maar ook aan een aantal karrevelden en inlagen, de nog aanwezige kreekrestanten en wielen (dijkdoorbraken). Het open polderlandschap kent nauwelijks opgaande beplanting. Op veel dijken – met name op Tholen – vinden we echter nog historische beplanting van populieren. Over het algemeen is de erfbeplanting van na de stormvloed van 1953, waardoor half Tholen en geheel Sint Philipsland onder water liep.

Cultuurhistorische blikvangers

- Polders met blokvormige en rechthoekige verkaveling
- Zeedijken, inlaagdijken en binnendijken
- Inlagen en karrevelden
- Bruinisser Stelberg en drinkputten
- Voorstraatdorpen
- Steden Sint Maartensdijk en Tholen

2.3 Ontstaan van het natuurlijke landschap

2.3.1 Pleistoceen

Gedurende het laatste deel van het Pleistoceen (de periode van de ijstijden) is in dit deel van Zeeland een pakket van tien tot vijftien meter dik dekzand afgezet. Het zand werd door de wind aangevoerd uit de toen drooggevallen Noordzee. Het dekzand bevindt zich enkele meters onder het oppervlak.

2.3.2 Holoceen

Na afloop van de laatste ijstijd, zo'n tienduizend jaar geleden, werd het klimaat warmer en vochtiger. Als gevolg van het afsmelten van de uitgestrekte ijskappen steeg de zeespiegel en rees ook de grondwaterstand. Er ontstonden gunstige omstandigheden voor veenvorming, waardoor de zandafzettingen in de ondergrond bedekt zijn geraakt met een veenlaag. Op Tholen varieert de dikte van het veenpakket in de bodem van enkele centimeters tot twee meter, en in de Poortvlietse Weihoek wordt plaatselijk zelfs een veenpakket van bijna vier meter aangetroffen.

Omstreeks 5000 jaar geleden werd de veenvorming onderbroken, doordat ongeveer ter plekke van de huidige Nederlandse kust een reeks strandwallen ontstond. Door aanlandige wind stoven lage duinen op op de strandwallen. Er ontstond dus een duinenkust, met een waddegebied er achter. De veenlagen werden bedekt met wadafzettingen, voornamelijk klei en zavel. Een nieuwe fase van veenvorming brak ruim vierduizend jaar geleden aan en duurde voort tot enkele eeuwen na het begin van de jaartelling.

Het veenlandschap was tot in de Romeinse tijd vrijwel ononderbroken, met uitzondering van de Schelde, die via de huidige Oosterschelde in zee uitmondde. Plaatselijk ontstonden wel kleine inbraken in het veengebied, zoals rond de Pluimpot op Tholen. In de eeuwen daarna vond echter een grote overstromingsactiviteit plaats. Geleidelijk werd het veenlandschap omgevormd tot een eilandenrijk waarbij grote delen van het veen door de zee werden weggeslagen en grote zeegaten ontstonden. In de Late Middeleeuwen kreeg de Schelde haar nieuwe uitmonding in zee via de Westerschelde.

Vanaf circa 275 na Christus baanden zich verscheidene krekensystemen, zoals de Bruintjeskreek, Luysterkreek, Zijpsche Kreek, de Pluimpot en Hikse Kreek, door het veengebied van Tholen en Sint Philipsland en ontwikkelde zich een breed vertakt krekensysteem met daartussen slikken (onbegroeide buitendijkse gronden) en schorren (opgeslibde en

begroeide buitendijkse gronden). De kreken vormden vroeger de laagste delen van het landschap. Als ze niet meer actief waren slibden ze geleidelijk dicht. Toen de mensen dijken gingen aanleggen en water aan de bodem onttrokken door sloten en andere watergangen te graven ging dit gepaard met inklinking van de veenlagen in de ondergrond en met rijping van de klei. Hierdoor daalde het maaiveld. Omdat de veenlagen in de vroegere kreken al waren verdwenen en omdat de opvulling van de kreken vaak uit zandig materiaal bestond klonk de bodem van de oude kreken veel minder in dan in de omgeving. Hierdoor kwamen de dichtgeslibde kreken hoger te liggen dan de omgeving, terwijl ze vroeger de laagste delen van het landschap vormden: omkering van het reliëf. We spreken dan ook van kreekruggen, de hoger gelegen delen van het landschap, terwijl de lager gelegen delen poelgronden worden genoemd.

2.4 Bewonings- en ontginningsgeschiedenis

2.4.1 Prehistorie en Romeinse tijd

Het zuidwestelijk zeekele gebied was tijdens de Bronstijd en IJzertijd zeer dun bevolkt. In de regio Tholen en Sint Philipsland zijn in het geheel geen prehistorische bewoningssporen bekend. Het veenmoeras leende zich in die tijd kennelijk niet voor bewoning. Door Romeinse historici werd het gebied rond 50 voor Christus omschreven als een vrijwel onbewoonbare wildernis. Tussen circa 75 en 270 na Christus raakte Zeeland relatief dicht bevolkt, met name in de kuststrook, en werd het veen ontwaterd en ontgraven. Archeologische vondsten wijzen erop dat het veenlandschap van Tholen rond het begin van de jaartelling plaatselijk in cultuur is gebracht. Zo zijn in de buurt van Poortvliet en Sint Maartensdijk Romeinse artefacten gevonden.

Echter, door deze ontginningen werd het veen verlaagd. Als gevolg hiervan, in combinatie met een grote overstromingsactiviteit van de zee, kwam de Romeins-inheemse bewoning in het deltagebied omstreeks 270 na Christus ten einde. Er werd in de periode van 300 tot 600 een flinke laag klei afgezet. In de zevende eeuw nam de activiteit van de zee weer af. Het toenmalige landschap kan vergeleken worden met het huidige waddengebied, met kreken en geulen, zandplaten en hoog opgeslibde delen, die in het Zeeuwse schorren werden genoemd. Deze schorren waren geschikte plaatsen voor bewoning.

2.4.2 Middeleeuwen en Nieuwe tijd

Gedurende de vroege Middeleeuwen werden verspreid in het getijdenlandschap van slikken en schorren zogenaamde stelbergen of hollestellen aangelegd. Dit zijn kunstmatig opgeworpen hoogten op een schor die bij hoog water toevlucht kan bieden aan een herder met zijn schapen. Vaak hadden de stellen een komvormige uitholling omringd door een kleikade voor het verzamelen van zoet water. De stellen waren dus ook belangrijk als een zoetwaterreservoir; wellicht zijn ze de “oervorm” van een drinkput. Ten noorden van Sint Philipsland ligt nog steeds de Bruinisser Stelberg. Het is de enige buitendijks gelegen hollestelle van Zeeland die nog gedeeltelijk intact is. Binnendijks treffen we op Tholen en Sint Philipsland nog vele drinkputten aan. Deze putten werden vanaf 800 na Christus gegraven om zoet water op te vangen voor vee en hebben tegenwoordig een grote natuurwaarde.

Vanaf circa 1100 speelde de mens een actieve rol in het proces van landschapsvorming op Tholen, doordat men de schorren ging bedijken. Tholen bestond toen uit een vijftal losse eilanden: Schakerloo, Scherpenisse, Poortvliet, Sint Maartensdijk en Stavenisse. Op de ingedijkte schorren van Scherpenisse ontstond een gelijknamig dorp, dat voor het eerst in 1203 wordt vermeld. Het eiland Schakerloo wordt voor het eerst genoemd in 1212. Het eiland Stavenisse is in 1509 verloren gegaan, maar werd opnieuw bedijkt in 1599. De andere kernen groeiden echter geleidelijk aan elkaar doordat kreken werden afgedamd en slikken en schorren werden bedijkt. In de Late Middeleeuwen (vanaf circa de 13e eeuw) veranderde het karakter van de dijk aanleg in het zuidwestelijke zeekele gebied. De meeste dijken werden toen niet langer aangelegd met als doel bestaand land tegen de zee te beschermen (defensieve bedijking), maar waren bedoeld om nieuw land op de

zee te winnen (offensieve bedijking). Vermoedelijk kwam tussen 1221 en 1252 de oudste aandijking tot stand, namelijk de polder Vijftienhonderd Gemeten. Vervolgens werden in respectievelijk 1256 en 1310 de Oud-Strienpolder en Nieuw-Strienpolder ingedijkt. Tussen 1300 en 1400 werden uitgestrekte gebieden ingepolderd, waaronder randpolders en grote complexe opwassen (bijvoorbeeld de Middelland- en de Noordpolder van Sint Maartensdijk) die gekenmerkt worden door de aanwezigheid van zandige hoge platen, kreekbeddingen en kreekruggen. Gedurende de 15^e eeuw werd tevens veel land aangewonnen door middel van bedijking, met name in de noordwest- en noordoostzijde van Tholen. Zo dateren de Alteklein- en Brodeloospolders uit 1403, de Oud-Vossemeerpolder uit 1411, de Kerkepolder uit 1450 en de Hikkepolder uit 1470 (herdijkt in 1561). De 15^e-eeuwse polders bestaan voornamelijk uit kleiige en zavelige schorgonden. Aan het eind van de 15^e eeuw bestond Tholen nog uit drie eilanden, doch door de verlanding en afdamming van de krekken de Brede Vliet en de Pluimpot in de 16^e eeuw werden de eilanden met elkaar verbonden.

Als gevolg van stormvloed en is ook veel land weer verloren gegaan. We noemden al Stavenisse dat in een later stadium herdijkt is. Andere gebieden zijn voorgoed in de zee verdwenen, zoals de 15^e-eeuwse Altekleinpolder en Brodeloospolder in respectievelijk 1720 en 1750. De eeuwenlange strijd met het zeewater is duidelijk waarneembaar in het grote aantal dijken. Het kwam vaak voor dat deze dijken doorbraken, waarbij achter de dijk door het kolkende water een gat (wiel, weel of waai) ontstond.. Op Tholen vinden we nog enkele wielen: Geulische Welle en Het Diepe Gat nabij de Oud-Kempenshofstede Polder, en De Weel ten noordwesten van Sint Maartensdijk. Zoals andere Zeeuwse eilanden wordt Tholen tevens gekenmerkt door de aanwezigheid van zogenaamde inlaagdijken en karrenvelden. Het aanleggen van inlaagdijken gebeurde op plekken waar de bestaande zeedijk wegens oever- en dijkvallen (ondermijning van het dijklichaam aan de zeezijde) dreigde te bezwijken. Om uitgebreide overstromingen te voorkomen werd achter de instabiele zeedijk een reservedijk of zorgdijk aangelegd, de zogenaamde inlaagdijk. Het gebied tussen de oude zeekering en de nieuwe dijk was maximaal enkele honderd meters breed en werd in de Middeleeuwen 'insete' genoemd, tegenwoordig inlaag. De meeste inlagen komen voor waar een diepe stroomgeul vlak langs de dijk loopt en waar de ondergrond van jong zeezand erg zwak is. Op Tholen vinden we inlaagdijken en inlagen aan de zuidzijde van het eiland in de Scherpenisse Polder en aan de noordwestzijde nabij Stavenisse. Vaak werd uit de inlagen klei gehaald om de zee- of inlaagdijk mee te versterken. Doordat de klei in stroken werd verwijderd ontstonden langgerekte plassen of greppels die van elkaar werden gescheiden door dammetjes. Aan de achterzijde van de inlaag liep meestal een afwateringssloot. De afgegraven klei werd met karren afgevoerd, hetgeen naam gaf aan deze kleiwinningsgebieden: karrenvelden. Langs grote delen van de zuidkust van Tholen vinden we dergelijke karrenvelden.

De kreekruggen op het oudland van Tholen waren geschikt als bouwland, terwijl de poelgronden gebruikt werden als grasland. In de nieuwe polders, die hoger liggen dan het oudland, kwam voornamelijk bouwland voor. Dijkbeplantingen dateren voornamelijk van na de watersnoodramp van 1953. Op Tholen liggen verspreid acht korenmolens, waarvan de Korenmolen De Molendijk op een molenberg te Sint Annaland (1684-'85) de oudste is.

Het gebied van St.-Philipsland, ten noorden van Tholen, was in de 15^e eeuw nog niet bedijkt. Wel was er sprake van menselijke activiteiten op de slikken en schorren, die tot uitdrukking kwamen in de aanleg van stelbergen, zoals reeds genoemde Bruinisser Stelberg. In 1486 werd octrooi gegeven voor de bedijking van de polder Sint Philipsland, die in 1491 tot stand kwam. Opdrachtgever van de bedijking was Anna van Bourgondië. Overstromingen in 1509, 1530 en 1532 maakten de polder lange tijd onbewoonbaar. Pas in 1644 werd opnieuw octrooi gegeven door de Staten van Zeeland voor de bedijking van het eiland waarna de Oude Polder van Sint Philipsland tot stand komt. De polder wordt gekenmerkt door een rechthoekige verkaveling. Aan de zuidoostzijde kwam het dorp Sint Philipsland tot ontwikkeling, een voorstraatsdorp met kerkring. Oostelijk hiervan werd in 1776 de Henriëttepolder ingedijkt. Ten noorden van de Oude Polder lag tot ver in de 19^e eeuw een uitgestrekt schorregebied dat werd doorsneden door een brede en diepe geul, de Bruintjeskreek.

Dit schorregebied, exclusief de kreek, werd in 1847 drooggelegd door Willem Frederik del Campo. De polder ten noorden van de kreek werd genoemd naar de vrouw van de initiatiefnemer: Anna Jacobapolder. Oorspronkelijk behoorde de Anna Jacobapolder met het gelijknamige lintdorp tot de gemeente Bruinisse, en was gescheiden van Sint Philipsland door de Bruintjeskreek (in 1867 werd de polder bij Sint Philipsland gevoegd). Het gedeelte ten zuiden van de kreek kreeg de naam van de toenmalige burgemeester: Kramerspolder. Del Campo was ook verantwoordelijk voor de inpoldering van een smalle lange strook ten westen van de Anna Jacobapolder in 1859: de Willempolder, en voor de aanleg van een 650 meter lange dam voor de zuidelijke monding van de Bruintjeskreek. Ruim 70 jaar heeft deze dam dienst gedaan als slibvanger totdat in 1936 de Abraham Wisssepolder kon worden bedijkt. Restanten van de kreek resteren nog.

Door de aanleg van de Slaakdam in 1884 werd Sint Philipsland verbonden met Brabant. Ook deze dam bevorderde de opslibbing, waardoor in 1907 de Prins Hendrikpolder tot stand kwam. De polder ligt gedeeltelijk in Brabant. Vanaf de Slaakdam loopt een weg richting het gehucht Sluis, waar veel knotwilgen langs staan.

Aan de westkant van de Anna Jacobapolder lag een uitwateringssluis en een getijdenhaven, die in 1900 werd vervangen door de huidige haven. Van hieruit werd een veerverbinding onderhouden, dat van belang was voor de tramverbinding naar Brouwershaven. Bij de nieuwe haven ontstond een klein gehucht, genaamd Sluis, dat diende als huisvesting voor het personeel van de Rotterdamsche Tramweg-Maatschappij. De tramverbinding bestond tot 1953, en met de opening van de Philipsdam in 1988 werd de pontveer overbodig.

Op initiatief van jonkheer P.H.A. Martini Buys en A.H. Brand werd in 1882-1883 bij de restanten van oude kreek een eendenkooi aangelegd. De kooi bestaat uit een kooiplas en enkele met riet omzoomde sloten. Het geheel is omringd door bebossing en werd in 1984 hersteld.

2.4.3 Recente ontwikkelingen

De stormvloed van 1906, waarbij met name op Tholen veel polders onder water zijn gelopen, resulteerde in een systeem van dijkverhogingen met zogeheten Muraltmuurtjes (genoemd naar ir. R.R.L. de Muralt van het Waterschap Schouwen), bijvoorbeeld op de Pluimpotzeedijk te Scherpenisse. Bij de overstromingen in 1953 liep meer dan de helft van Tholen (27 polders) en geheel Sint Philipsland onder met zout water. Hierdoor verzilte de bodem en stierven bomen en andere vegetatie af. Als reactie op de watersnoodramp werd hetzelfde jaar de Herverkavelingswet Noodgebieden uitgevaardigd, hetgeen leidde tot drastische veranderingen in het landschap. Na het dichten van de dijken, begon men met de aanleg van nieuwe wegen en waterlopen, en het diepploegen en egaliseren van de verzilte poldergebieden. De oude percelering werd vervangen door een moderne indeling. De gemiddelde perceelsgrootte werd hierdoor verdrievoudigd en verschillen in percelering tussen oud en nieuw land verdwenen. Door verlaging van het grondwaterpeil kwam meer grond beschikbaar voor de akkerbouw.

De watersnoodramp van 1953 leidde ook tot de aanleg van de Deltawerken. Zo werd in 1973 tussen Tholen en Sint Philipsland de Krabbenkreekdijk aangelegd. In de jaren '70 werd besloten om de zeearm van de Oosterschelde niet volledig af te dammen, doch om een doorlatende stormvloedkering aan te leggen. Om dit te verwezenlijken werden compartimenteringswerken gebouwd: ten noorden van Sint Philipsland en ten zuiden van Tholen respectievelijk de Philipsdam (1976-87) en Oesterdam (1977-88).

2.5 Specifieke thema's

Steden en dorpen

Op Tholen vinden we de steden Tholen en Sint Maartensdijk. Op de zeedijk van de Vijftienhonderd Gemeten ontstond de nederzetting Tholen, genoemd naar de tol op de Eendracht. In de 14^e eeuw werd Tholen versterkt en kreeg stadsrechten (1366). Ten

noorden van het dorp lag kasteel van de heer van Borssele. In respectievelijk 1835 en 1844-88 werd in het stadje een Stadsplantsoen en Zwitserse Wandeling aangelegd. Aan de noordwestzijde van de kreek de Pluimpot, toen Haast-Ee geheten, kwam vanaf 1250 de nederzetting Haestinghen tot ontwikkeling. Pas sinds de 15^e eeuw staat het dorp bekend als Sint Maartensdijk. Destijds had de nederzetting, met zijn haven en markt, een stedelijk karakter, en omstreeks 1485 verwierf het stadsrechten. De steden Tholen en Sint Maartensdijk zijn beide beschermde stadsgezichten.

Het oudste dorp in de regio is het kerkringdorp Poortvliet dat waarschijnlijk in de 12^e eeuw is ontstaan. Een kerkringdorp bestaat uit op een centraal gelegen kerkhof gebouwde kerk met een ring van bebouwing eromheen. Van recenter datum zijn de voorstraatdorpen, zoals Stavenisse, Sint Annaland en Scherpenisse. Vanaf de 15e eeuw werd dit type nederzetting gebouwd: het voorstraatdorp. Het waren vooral de grotere polders waarin deze nieuwe dorpen ontstonden. De bebouwing werd neergezet aan de voorstraat, die meestal loodrecht op de dijk werd aangelegd. Eventuele dorpsuitbreidingen werden gerealiseerd door parallel aan de voorstraat een of twee achterstraten te leggen. Soms kreeg een voorstraatdorp een kerkring aan het eind van de voorstraat. De voorstraatdorpen vervulden een verzorgende functie; ze waren overwegend niet-agrarisch van karakter. De boerderijen lagen buiten de dorpen, temidden van het bijbehorende land.

Na de bedijking van de schorren van de Oudelandpolder in 1476 werd Sint Annaland gesticht, een voorstraatdorp met kerkring. Initiatiefnemer van de stichting was Anna van Bourgondië, zuster van hertog Karel de Stoutte. Belangrijkste bebouwing ontstond langs de Voorstraat, de verbinding tussen de haven en de oorspronkelijk geheel omgrachte kerk.

Ten zuiden van Tholen, op het toenmalige eiland Schakerloo, lag reeds in de 13^e eeuw een kunstmatig opgeworpen hoogte waarop een kapel was gesticht. Deze hoogte resteert (met begraafplaats) nog in het huidige landschap bij het gehucht Oudeland.

2.6 Historisch-geografische elementen en structuren

De cultuurhistorische elementen en structuren in het huidige landschap waaronder de historisch geografische elementen en structuren zijn voor het gebied te ordenen naar te onderscheiden landschapsvormende functies. Onderstaand is per relevante functie een aantal kenmerkende elementen en structuren vermeld.

Landbouw

- Rationele percelering als gevolg van de herverkavelingswerkzaamheden in de jaren '50 van de vorige eeuw
- Hollestelle: Bruinisser Stelberg ten noorden van eiland Sint Philipsland

Bosbouw

- Geen items

Wonen

- Beschermde stads- en dorpsgezicht: Sint Maartensdijk, Tholen
- Steden: Sint Maartensdijk, Tholen
- Voorstraatdorpen: Scherpenisse, Sint Annaland, Sint Philipsland, Stavenisse
- Lintdorp: Anna Jacobapolder

Jacht en visserij

- Eendenkooi in de Anna Jacobapolder op St. Philipsland

Waterstaat

- polder- en voormalige zeedijken
- Wielen: Geulsche Welle en Het Diepe Gat nabij de Oud-Kempenshofstede Polder, De Weel ten noordwesten van Sint Maartensdijk.
- Inlagen: aan de zuidzijde van de Scherpenisse Polder en ten noorden van Stavenisse.
- Dijkverhoging op de voormalige Pluimpotzeedijk te Scherpenisse volgens systeem R.R.L. de Muralt.
- Dam in de Pluimpot (1556)
- Slaakdam te Sint Philipsland (1884)

- Philipsdam te Sint Philipsland (1988)
- Voormalig stoomgemaal 't Ouwe Gemaal te Tholen (1906)
- Uitwateringssluis te Stavenisse (1930)
- Uitwateringssluis bij Sluis in de Anna Jacobapolder

Defensie

- Vliedberg (11^e eeuw): Westkerkseberg ten zuiden van Scherpenisse
- Verdedigingswerken te Tholen: wallen, grachten en vier bastions uit vroege 17^e eeuw (na 1603)
- Restanten van het kasteel te Stavenisse (1653)
- Restanten slotgracht van het kasteel van Sint Maartensdijk

Delfstofwinning

- Voormalige zoutkeet te Tholen (1765)

Bedrijvigheid

- Korenmolen De Hoop te Sint Maartensdijk (1847)
- Korenmolen De Nijverheid te Sint Maartensdijk (1868)
- Korenmolen De Korenbloem te Scherpenisse (1872) met molenaarswoning (1915)
- Korenmolen De Hoop te Sint Philipsland (1724)
- Korenmolen te Stavenisse (1801)
- Korenmolen De Hoop te Tholen (1736)
- Korenmolen De Vier Winden te Sint Annaland (1847)
- Korenmolen De Molendijk op een molenberg te Sint Annaland (1684-'85)

Verkeer

- Haven te Stavenisse (1606)
- Voormalige veerhaven te Sluis in de Anna Jacobapolder

Bestuur

- Voormalig stadhuis te Tholen (1475)
- Voormalig raadhuis te Stavenisse (1860)
- Voormalig stadhuis te Sint Maartensdijk (1586-'87)
- Voormalig raadhuis te Sint Annaland (1940)
- Voormalig raadhuis te Scherpenisse (1594)

Religie

- Kunstmatige hoogte met begraafplaats (13^e eeuw), ten zuidwesten van Tholen

Recreatie/sport

- Stadsplantsoen en Zwitserse Wandeling te Tholen (resp. 1835 en 1844-1888)

Landgoederen en buitenplaatsen

- geen items

Zorg, onderwijs en cultuur

- Geen items

Energievoorziening

- Geen items

2.7 Literatuur

- Bos- en Landschapsbouw Zeeland, 1989. Advies landschapsbouw Sint-Philipsland Rapport nr. 1988-30
- Cruyningen, P. van, 2002. Boerderijbouw in Zeeland van de tiende tot de twintigste eeuw. Utrecht, Matrijs
- Cruyningen, P. van, 2003. Van aardappelkelder tot zaadzolder. Provincie Zeeland
- Delahaye, A., 1969. Vossemeer; land van 1000 heren. Oud en Nieuw Vossemeer.
- Jongepier, J., 1995. Zeeland in de prehistorie. Provincie Zeeland
- Hollestelle, A, 1975. Geschiedkundige beschrijving van Tholen naar de oorspronkelijke bronnen en de plaatselijke gesteldheid van het land. 2e druk. St. Annaland.
- Hollestelle, A., 1879. Geschied- en waterstaatkundige beschrijving van de waterschappen of pol-

- ders van het eiland Tholen, toegelicht door 23 kaarten van de oude en tegenwoordige gesteldheid. Archief Zeeuwsch Genootschap 4-2e stuk
- Klerk, A.P. de, 2003. Het Nederlandse landschap, de dorpen in Zeeland en het water op Walcheren. Historisch-geografische en waterstaatshistorische bijdragen. Utrecht, Matrijts.
- Klok, R.H.J., 1977. Archeologisch reisboek voor Nederland. Haarlem.
- Kraker, A.M.J. de, 2002. De Westerschelde, een water zonder weerga. Kloosterzande, Drukkerij Duerinck bv
- Kruijff, T. de, J. Baalbergen, P.J.J. van Dijk, S.J. de Groot, J.P.C.M. van Hoof, A.J. van der Peet & H.J. van Welsen (red), 2004. Atlas van historische vestingwerken in Nederland: Zeeland. Zwolle, Walburg Pers; Utrecht, Stichting Menno van Coehoorn.
- Kuipers, J.J.B., 2000. Zilt en zoet, sporen van watergebruik in Zeeland. Provincie Zeeland
- Kuipers, J.J.B., 2001. Zeeuwen tegen het water. Sporen van de waterstaatsgeschiedenis in Zeeland. Provincie Zeeland.
- Kuipers, Jan J.B. & Chiel Jacobusse, 1998. Inlagen en karrevelden. Goes.
- Lubbers & Van Keulen Buro voor Tuin- en Landschapsarchitectuur (1989) Tholen. Advies landschapsbouw. Rapport nr. 1989-10
- Natuurbeschermingsraad, 1989. Landinrichting Tholen. Raamadvies natuur, landschap en cultuurhistorie .Utrecht
- Rummelen, F.F.F.E. van, 1972. Geologische kaart van Nederland 1:50.000. Toelichting bij blad Walcheren.
- Scherpenisse, A., 1939. Uit de geschiedenis van Poortvliet en Tholen en hun omgeving voor 1350.
- Archief Zeeuwsch Genootschap 1939: p. 83-140.
- Stenvert, R., S. van Ginkel-Meester, E. Stades-Vischer & Ch. Kolman, 2003. Monumenten in Nederland: Zeeland. Zeist, Rijksdienst voor de Monumentenzorg; Zwolle, Waanders Uitgevers.
- Stichting Natuur- en Recreatieinformatie, 1986. Vliedbergen, tekens van tijd in het Zeeuwse landschap. Middelburg.
- Stockman, P. & P. Everaers, 2001. Versterckt Zeeland. Provincie Zeeland.
- Trimpe Burger, J.A., 1973. The Islands of Zeeland and South Holland in Roman times. Berichten R.O.B., jrg. 23, p.p. 123-148.
- Trimpe Burger, J.A., 1978. De Zeeuwse werven. Zeeuws Nieuws, jrg. 4, p.p. 35-37.
- Trimpe Burger, J.A., 1999. De Romeinen in Nederland: onder de hoede van Nehalennia. Provincie Zeeland.
- Vlam, A.W., 1942. Historisch-morfologisch onderzoek van enige Zeeuwse eilanden. Leiden.
- Wilderom, M.H., 1968. Tussen afsluitdammen en deltadijken III: Midden-Zeeland. Vlissingen.
- Zuurdeeg, J.P.B., 1979. Westkerk; een schilderachtig gehucht behorende bij Scherpenisse. Nehalennia 33: 17-22.

3 Regio 67: Beveland

Noord- en Zuid-Beveland op de kaart van Christiaan Sgrooten uit 1573. De gevolgen van de stormvloed van 1530 is men nog niet te boven gekomen. Noord-Beveland, het oosten van het eiland Wolphaartsdijk, de polder West-Borssele en het oostelijke deel van Zuid-Beveland zijn nog 'drijvende'. Veel van het overstroomde land zou weer worden bedijkt. Dit geldt niet voor de stad Reimerswaal, die op deze kaart nog als een eiland is aangegeven, maar die uiteindelijk toch moest worden prijsgegeven.

3.1 Ligging

De regio Beveland wordt begrensd door de Oosterschelde in het noorden en de Westerschelde in het zuiden. In het westen is de oude dijk langs het Sloe als grens aangehouden; het Sloegebied zelf is bij de regio Walcheren gevoegd, waarbij de grens is getrokken bij de Westhofweg en de Weelhoekweg. In het oosten is de Rijn-Schelde Verbinding de grens met de Brabantse zeeleipolders.

3.2 Karakteristiek

Het Zeeuwse motto 'luctor et emergo', ik worstel en kom boven, is in het bijzonder van toepassing op de regio Beveland. Het land kent een geschiedenis van bedijken, overstromingen en opnieuw bedijken. Sommige delen bleven tientallen jaren overstromd voordat ze weer op de zee konden worden teruggewonnen. Soms echter moest men de zee als overwinnaar erkennen en bleef oud cultuurland als 'verdronken land' liggen. Het meest omvangrijke van deze verloren gegane gebieden is het Verdronken Land van Zuid-Beveland, dat verloren ging in 1530 en waarbij verschillende dorpen en zelfs een stad, Reimerswaal, aan de golven prijs gegeven moesten worden.

Het is dan ook geen wonder dat de strijd tegen de zee in het landschap van Beveland nog heel duidelijk te herkennen is. Honderden kilometers dijken, grote machtige zeedijken en kleine polderdijkjes die nu geen zeewaterkerende functie meer hebben, omgeven een rijk geschakeerd polderlandschap. We vinden er grote, rationeel ingerichte polders, zoals de Reigersbergsche Polder bij Rilland en de polders op Noord-Beveland. Een groot contrast daarmee vormt het kleinschalige polderlandschap in de Zak van Zuid-Beveland, met verschillende poldertjes van slechts enkele tientallen hectares.

Grote verschillen zijn er ook in de parcelering. Enkele gebieden in de regio hebben een typische oudlandverkaveling met kleine, smalle strookvormige percelen, vaak voorzien van een drinkputje voor het vee. Een totaal ander beeld geven bijvoorbeeld de rationeel ingerichte Borsselepolder en Polder Ellewoutsdijk.

Beveland is een regio waarin maar één stad ligt, Goes. De bevolking is geconcentreerd in een groot aantal dorpen, dorpjes en buurtschappen. Aan de vorm van de dorpen is vaak de ouderdom af te lezen.

De oudste dorpen zijn de kerkringdorpen. Ze zijn vaak op een terp aangelegd, met de kerk in het midden en de bebouwing er in een kring omheen. Recenter zijn de dijk- en wegdorpen en de zogeheten voorstraatsdorpen.

Cultuurhistorische blikvangers

- kleinschalige oudlandgebieden als de Kapelse, Vlaakse en Yerseke Moer en de omgeving van Nisse
- kleinschalige dijk- en polderstructuur van de Zak van Zuid-Beveland.
- hollestellen en vliedbergen
- polder en dorp Borssele
- de inlagen bij Hoedekenskerke, Ellewoutsdijk en aan de noordzijde van Noord-Beveland.
- oude meestoven
- kerkringdorpen en voorstraatsdorpen

Openbare School mit Gemeentehuis — Borssele

De vate van Borssele, met op de achtergrond de Openbare School en het gemeentehuis op een ansichtkaart uit omstreeks 1930. Bron: Zeeuws Archief

3.3 Ontstaan van het natuurlijke landschap

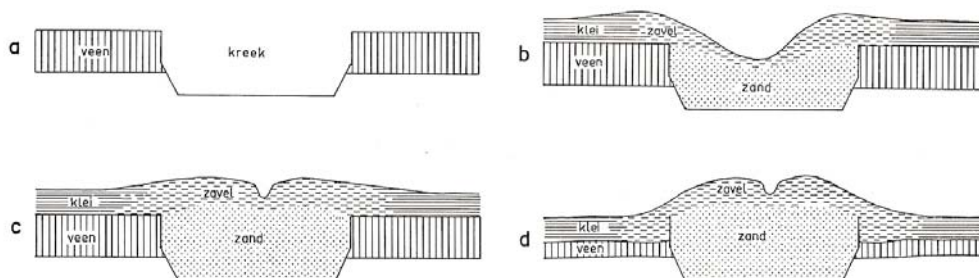
3.3.1 Pleistoceen

Gedurende het laatste deel van het Pleistoceen (de periode van de ijstijden) is in dit deel van Zeeland een pakket van tien tot vijftien meter dik dekzand afgezet. Het zand werd door de wind aangevoerd uit de toen drooggevallen Noordzee. De bovenkant van het zand helt van oost naar west af en is bedekt door latere afzettingen.

3.3.2 Holoceen

Na afloop van de laatste ijstijd, zo'n tienduizend jaar geleden, begon het Holoceen. Het klimaat werd warmer en vochtiger. Als gevolg van het afsmelten van de uitgestrekte ijskappen steeg de zeespiegel en rees ook de grondwaterstand. Er ontstonden gunstige omstandigheden voor veenvorming, waardoor de zandafzettingen in de ondergrond bedekt zijn geraakt met een veenlaag (basisveen). Omstreeks 5000 jaar geleden werd de veenvorming onderbroken. Er ontstond een duinenkust, met een wadengebied er achter. De veenlagen werden bedekt met wadafzettingen, voornamelijk klei en zavel. Een nieuwe fase van veenvorming brak ruim vierduizend jaar geleden aan en duurde voort tot enkele eeuwen na het begin van de jaartelling.

In de Romeinse tijd breidde de bewoning in Zeeland zich uit en mogen we veronderstellen dat er een periode van relatieve rust heerste. Het veenlandschap was in die tijd vrijwel ononderbroken, met uitzondering van de Schelde, die via de huidige Oosterschelde in zee uitmondde. In de eeuwen daarna vond echter een grote overstromingsactiviteit plaats. Geleidelijk werd het veenlandschap omgevormd tot een eilandenrijk waarbij grote delen van het veen door de zee werden weggeslagen en grote zeegaten ontstonden. In de Late Middeleeuwen kreeg de Schelde haar nieuwe uitmonding in zee via de Westerschelde. Op Zuid-Beveland werd een laag klei afgezet van ongeveer een meter dik. In de bodem zijn de resten van de geulen en krekken aanwezig, omdat daar de veenlagen door de uitschurende werking van het water verdwenen zijn. Ook in het huidige landschap zijn de oude krekken en geulen te zien, merkwaardig genoeg als ruggen. Dit heeft te maken met een proces dat omkering van het reliëf of reliëfinversie heet.

De ontwikkeling van een kreekrug. a: een kreek ingeschuurd in het veenlandschap; b: opvulling van de kreek en afzetting van een kleilaag op het veen; c: de toestand na de verlanding van de kreek vóór de inklinking; d: de situatie na de inklinking van het veen. Bron: Sluis, P. van der, G.G.L. Steur & I. Ovaa, 1965.

Omkering van het reliëf

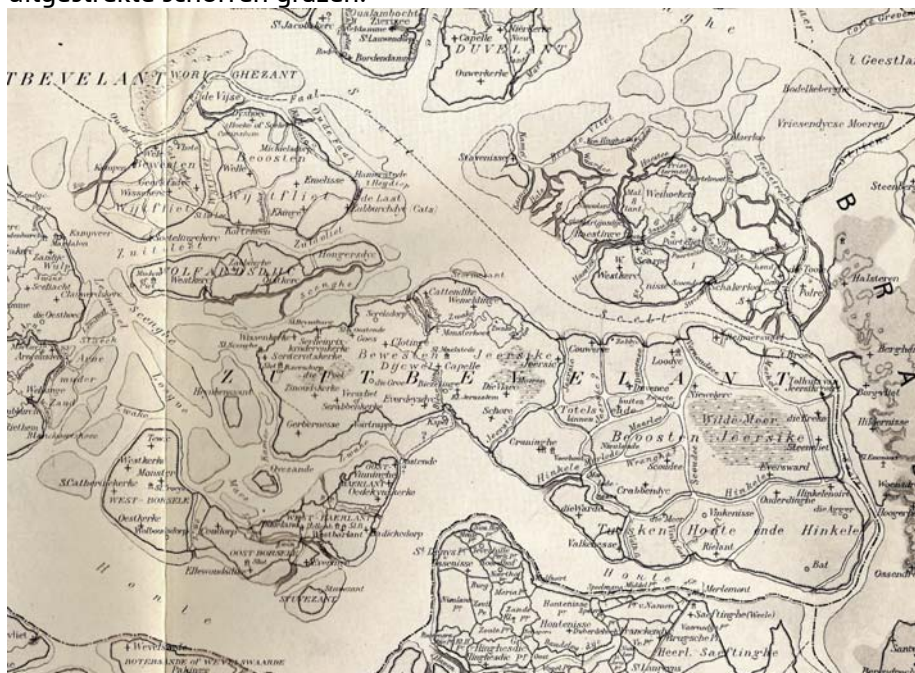
De krekken vormden vroeger de laagste delen van het landschap. Als ze niet meer actief waren slibden ze geleidelijk dicht. Nadat de mensen dijken gingen aanleggen en water aan de bodem onttrokken door sloten en andere watergangen te graven ging dit gepaard met inklinking van de veenlagen in de ondergrond en met rijping van de klei. Hierdoor daalde het maaiveld. Omdat de veenlagen in de vroegere krekken al waren verdwenen en omdat de opvulling van de krekken vaak uit zandig materiaal bestond klonk de bodem van de oude krekken veel minder in dan in de omgeving. Hierdoor kwamen de dichtgeslibde krekken hoger te liggen dan de omgeving, terwijl ze vroeger de laagste delen van het landschap vormden: omkering van het reliëf. We

spreken dan ook van kreekkruggen, de hoger gelegen delen van het landschap, terwijl de lager gelegen delen poelgronden worden genoemd. De hoogteverschillen tussen beide zijn nog verder toegenomen doordat de veenlagen in de poelgebieden voor een groot deel zijn afgegraven voor de winning van turf en zout. Hier en daar is ook de bovenste kleilaag verwijderd voor de steenbakkerijen, zodat er hier en daar een afgraving van bijna twee meter heeft plaatsgehad.

3.4 Bewoningsgeschiedenis

3.4.1 Prehistorie en Romeinse tijd

Het zuidwestelijk zeekleigebied was tijdens de Bronstijd en IJzertijd zeer dun bevolkt. In de regio Beveland zijn in het geheel geen prehistorische bewoningssporen bekend. Het veenmoeras leende zich in die tijd kennelijk niet voor bewoning. Ook uit de Romeinse tijd zijn de vondsten schaars, op de resten van een Nehalenniatempel na. Deze tempel moet iets ten noorden van Colijnsplaat, aan de toenmalige oever van de Schelde, hebben gestaan. Aan het einde van de derde eeuw raakte vrijwel het hele Zeeuwse gebied ontvolkt, vooral als gevolg van de grote overstromingsactiviteit. Tussen de derde en de zesde eeuw heeft dit gebied talrijke overstromingen gekend, waarbij uiteindelijk het gehele veenpakket werd weggeslagen of door een kleipakket werd bedekt. Na deze periode van overstromingen werd het gebied langzaam door de mens in gebruik genomen. Men zocht de hoge plekken in het landschap op om te gaan wonen, verbouwde bij de boerderij akkerbouwgewassen en liet het vee op de uitgestrekte schorren grazen.

Reconstructie van de verdeling van land en zee omstreeks 1300. Bron: *Geschiedkundige Atlas van Nederland*.

3.4.2 Middeleeuwen en Nieuwe tijd

In Zeeland wordt onderscheid gemaakt tussen oudland, middelland en nieuwland. Met oudland worden de gebieden bedoeld die vanaf de vroegmiddeleeuwse ontginning permanent bewoond zijn gebleven. De percelering in deze gebieden was erg kleinschalig en onregelmatig. Voorbeelden hiervan vinden we nog in de Goese Poel en de Yerseke Moer. Middelland en nieuwland zijn de polders die in en na de Late Middeleeuwen op de zee zijn veroverd. De percelering is hier regelmatig en de dorpen verschillen in hun structuur van de oudere dorpen op het oudland.

Bedijkingen van het oudland

De eerste bewoners zochten de hoogste plekken van het landschap op om te gaan wonen. Al gauw bleek dat ze daar ook niet geheel veilig waren voor hoog water. Aanvankelijk werd gekozen voor het aanleggen van terpen. Kloetinge is een voorbeeld van een flink uitgegroeide dorpsterp, maar ook elders in het gebied zijn terpen te vinden. Al spoedig echter ging men over tot het opwerpen van dijken. Algemeen wordt aangenomen dat vanaf rond 1000 na Chr. in het zuidwestelijke zeeleigebied de eerste dijken zijn aangelegd. Aanvankelijk ging het nog om lokale dijkjes, maar in de 12e eeuw was de bedijking zover voortgeschreden dat er overal doorgaande dijkeringen waren ontstaan, die het land in principe permanent droog konden houden. Na de bedijking nam het beschikbare landbouwareaal beduidend toe en was men ook in staat om het bodemgebruik te intensiveren. De meest omvangrijke bedijkingen waren die van de Wateringen bewesten en beoosten Yerseke. Deze polders zijn in de 12^e eeuw ontstaan. Vermoedelijk was de stormvloed van oktober 1134, die in Zuid-Beveland grote schade aanrichtte, de directe aanleiding voor de bedijking. Bij deze stormvloed ontstond onder andere de Zwake, de geul die Zuid-Beveland scheidde van de oudlandgebieden van Borssele en Baarland. Het huidige Zuid-Beveland behoort voor een groot deel tot de polder De Breede Watering bewesten Yerseke. Het gebied van de Watering beoosten Yerseke is in de zestiende eeuw door overstromingen grotendeels verloren gegaan.

Andere in 1300 bedijkte gebieden in de regio waren de polders Oost- en West-Borssele, Oost- en West-Baarland, het verdwenen eiland Stuvezand, de kleine eilanden Ovezande en Heinkenszand, het eiland Wolphaartsdijk en de polders Bewesten en Beoosten Wijtfliet (ter plaatse van het huidige Noord-Beveland).

De eilanden ten zuiden van de Zwake werden waarschijnlijk in de tweede helft van de twaalfde of in de loop van de dertiende eeuw bedijkt. Door middel van dammen werden de geulen tussen de eilanden afgedamd en konden de eilanden aan elkaar groeien. En al snel was het mogelijk de drie eilanden Borssele, Baarland en Oudelande gezamenlijk in te polderen door het opwerpen van een grote dijkkring. Dit betekende echter dat bij een doorbraak het gehele gebied onder zou lopen. Daarom ging men over tot opdelen van de polder in compartimenten door middel van het aanleggen van enkele binnendijken. Elk compartiment kreeg een afzonderlijk afwateringssysteem. Tegen het eind van de 13e en het begin van de 14e eeuw waren er vier binnendijken, die vijfzodendijken werden genoemd. De enige vijfzodendijk die nu nog bestaat, is de Baandijk, gelegen tussen polder Borssele en polder Ellewoutsdijk, maar oorspronkelijk een binnendijk in de polder Borssele. Deze dijk werd tussen 1530 en 1615 zeeverend toen de polder West-Borssele overstroomde.

In het oudland liggen kreekkruggen en poelgronden. De kreekkruggen werden gebruikt als bouwland en boomgaard, de laaggelegen poelgebieden waren in gebruik als hooi- en weiland. Op Zuid-Beveland hebben de moerneringsactiviteiten bijgedragen aan de lage ligging van de poelgebieden. Moer- of selnering is het winnen van veen voor brandstof of voor zoutproductie. Vaak bleef na de moertering een hobbelig landschap achter (hollebolle percelen) doordat men de moeite niet nam om het land goed te egaliseren. In het kader van ruilverkavelingen na de Tweede Wereldoorlog hebben sommige poelgebieden hun hollebolle kenmerken verloren. Op andere plaatsen echter is het specifieke oudlandkarakter – kleine onregelmatig gevormde, percelen, een hobbelig oppervlak, elzen- en meidoornsingels als perceelsscheiding – behouden gebleven en worden de poelgebieden beheerd door natuurbeschermingsorganisaties. Zo zijn aanzienlijke delen van de Yerseke en Kapelse Moer, het heggengebied bij Nisse en de Poel bij Sinoutskerke bewaard gebleven.

Nieuwland: bedijkingen van op- en aanwassen

In de Late Middeleeuwen (vanaf circa de 13e eeuw) veranderde het karakter van de dijkanaanleg in het zuidwestelijke zeeleigebied. De meeste dijken werden toen niet langer aangelegd met als doel bestaand land tegen de zee te beschermen (defensieve bedijking), maar waren bedoeld om nieuw land op de zee te winnen (offensieve bedijking).

Het nieuw ingedijkte land, dat middelland of nieuwland werd genoemd, bestond uit platen en schorren, welke zowel in de vorm van opwassen als in de vorm van

aanwassen voorkwamen. Een opwas is een plaat of een schor die onder invloed van de sedimentatie tijdens de getijden midden in het water ontstaat. Na bedijking vormt zo'n opwas dan een apart eiland. Sommige van deze opwassen hebben of hadden het bestanddeel -zand in hun naam (bijvoorbeeld Heinkenszand en Ovezande). Een aanwas ontstaat tegen reeds bestaand land aan en vormt dus als het ware een schil tegen een eerder bedijkte polder. Soms heeft dit proces van aanwas en bedijking vele malen achtereenvolgende plaatsgevonden. Indien dit het geval was, resulteerde dit in een reeks van opeenvolgende polders. Een voorbeeld hiervan is de prachtige kleinschalige polderstructuur van de Zak van Zuid-Beveland door kleine en grotere aandijkingen tegen de bestaande eilanden, afgesloten in 1445 met de aanleg van de Zwakedam ten zuiden van 's-Gravenpolder. Met de afdamming en bedijking van de Zwake was een deel van het in 1034 verloren gegane gebied weer op de zee herwonnen.

Overigens kon nieuwland ook ontstaan door langdurige opslibbing van eerder bewoond, maar later weer geïnuundeerd land. Het eiland Noord-Beveland is hiervan een goed voorbeeld. Het oude eiland was in 1530, tijdens de stormvloed van Sint-Felix' kwade zaterdag, verloren gegaan. Tegelijk met Noord-Beveland ging ook de Polder West-Borssele ten onder. Het duurde bijna zeventig jaar voordat Noord-Beveland weer werd bedijkt: de Oud Noord-Bevelandpolder dateert van 1598; de andere polders op het vroegere eiland zijn nog jonger. De polder Borssele is pas opnieuw bedijkt in 1615. Doordat de jonge polders hoger zijn opgeslibd en minder last hadden van klink dan het oudland ligt het maaiveld ervan relatief hoog. Hierdoor kon men in deze nieuwe polders akkerbouw bedrijven. Alleen de laaggelegen gronden langs de kreek en kreekrestanten werden als grasland gebruikt. De nieuwe polders hebben vrijwel alle een grootschalige, rationele blokvormige percelering. Ook het wegenpatroon is regelmatig en wordt gekenmerkt door rechte doorgaande wegen.

In de nieuwe polders komen veel restgeulen voor. Dit zijn de overblijfselen van voormalige kreekrestanten die door afdamming werden afgesloten van het buitenwater. De kreekrestanten kregen vaak een functie in de afwatering van de polder. Via een uitwateringssluis in de dam kon het overtollige water op het buitenwater worden geloosd.

Een ander opvallend verschijnsel in het nieuwland is het voorkomen van secundaire dijken. Op sommige plaatsen was de zeedijk zwak en vreesde men voor dijkval, bijvoorbeeld als er een diepe geul vlak langs de kust liep. Om uitgebreide overstromingen te voorkomen legde men landinwaarts in de polders een tweede dijk aan. We kennen deze dijken onder de naam van vijfzoden, inlaagdijken en schenkeldijken. Ze komen ook op sommige plaatsen in het oudland voor. De poldertjes, die door de aanleg van de extra dijk werden gevormd, stonden bekend als inlagen of 'calamiteuze' polders.

De landbouw

In het onbedijkte landschap van omstreeks 1000 woonde men op de hoge plekken in het landschap: de kreekruigen en de terpen die men had opgeworpen. Op deze hooggelegen plekken werden ook de akkers aangelegd waar de akkerbouwgewassen werden verbouwd. Het vee liet men op de uitgestrekte schorren grazen. De schorren werden echter doorsneden door kreekrestanten die zout of brak water bevatten. Om over voldoende drinkwater voor het vee te beschikken legde men hollestellen aan: drinkvijvers met een dijk eromheen. Het regenwater werd in de vijver opgevangen en de dijk zorgde ervoor dat er geen zout water in de stelle kon doordringen. Bovendien kon het vee in veiligheid worden gebracht op de dijk ingeval van hoog water. Van de vier Zeeuwse hollestellen liggen er drie in de regio Beveland: bij Wemeldinge, Yerseke en Rilland.

Na de bedijking waren de dijken rondom de vijvers niet meer nodig. In de poelgebieden, die vanouds als wei- en hooiland in gebruik waren, vinden we tal van veedrenkplaatsen of putjes. In de dorpen zelf was vaak een vijver waar mens en dier het drinkwater uit haalde en die ook van belang waren als bluswaterreservoir voor als er brand was in het dorp. Zo'n dorpsvijver of vate vinden we onder meer in onder andere in Baarland, Borssele, 's-Heer Abtskerke, Kloetinge en Krabbendijke.

De nieuwlandpolders hadden vaak een betere bodem, een betere hoogteligging en een betere afwatering dan het oudland. Hierdoor kon men het grootste deel van de nieuwe polders voor de akkerbouw gebruiken. Ook de fruitteelt is vanouds belangrijk op de

Bevelandse boerderijen. Alleen de laaggelegen gronden langs de krekken en kreekrestanten werden als grasland gebruikt. De nieuwlandpolders hebben vrijwel alle een grootschalige, rationele blokvormige percelering.

De akkerbouwproducten die men verbouwde waren graan en meekrap, vlas en karwij, later kwamen aardappelen, suikerbieten en peulvruchten in zwang.

Een belangrijk Zeeuws landbouwgewas sinds de Middeleeuwen was meekrap, waarvan de wortels de grondstof leverden voor een roodbruine textielverf voor wol en later ook voor katoen en zijde. Vanaf de 14^e eeuw was Zeeland zelfs een zeer belangrijke exporteur van meekrap. Het gewas werd verbouwd in zwaarbemeste, goed ontwaterde bedden. In het tweede of derde jaar werd de meekrap geoogst en naar de meestoven gebracht om verder te worden verwerkt.

We kunnen stellen dat het oudland en het nieuwland anders ingericht waren en anders gebruikt werden. Vanouds was de bewoning in het oudland geconcentreerd op de hoogste delen: de kreekruigen. Ook het agrarische grondgebruik hangt samen met de hoogteverschillen in het landschap. Op de hogere delen kon vanouds akkerbouw en fruitteelt plaatsvinden. Het verkavelingspatroon op de kreekruigen is vrij regelmatig, in de lage gebieden echter onregelmatig. Ook daar waar voormalige krekken aanwezig zijn, is het verkavelingspatroon onregelmatig. Het wegenpatroon vertoont een grote samenhang met de natuurlijke gesteldheid: op de hogere delen relatief veel doorgaande wegen met een bochtig verloop en in de lagere delen veel doodlopende wegen (wegelingen).

In de jonge zeekeulpolders – het nieuwland – is de samenhang tussen het bewoningspatroon en het abiotisch milieu gering. De bewoning was niet gebonden aan van nature hoger liggende plaatsen, aangezien de nieuwe polders vaak zeer vlak waren. Wel vertonen hier de rechthoekige verkaveling, de bewoning langs een dijk of weg, de rechte wegen en waterlopen en de beplanting langs de dijkluchamen gezamenlijk een functionele samenhang. In de jonge zeekeulpolders is in het dijkenpatroon de volgorde van landaanwinning dikwijls nog goed te herkennen.

Infrastructuur

In het eilandenrijk, dat Beveland vroeger was, lag de nadruk op het vervoer te water. Doorgaande wegen waren er nauwelijks, en als ze er waren verkeerden ze over het algemeen in slechte staat. De doorgaande wegen waren te vinden op de grotere kreekruigen en op de dijken.

Vanaf de bewoonde kreekruigen liepen meerdere, vaak bochtige onverharde weggetjes het open, vrijwel onbewoonde poelgebied in. Sommige ervan zijn aangelegd in een verlande kreekbedding. Een aantal weggetjes is nog steeds onverhard. Via dit systeem van toegangswegen werd het poelgebied geëxploiteerd als agrarisch gebied (weidegrond). Maar de wegen dienden ook voor het verkeer dat verband hield met de veen- en zoutwinning (moertering en selnering). In de 19^e eeuw vonden enkele relatief grote infrastructurele werken plaats. Zo werd in 1833 de rechte Postweg tussen Kapelle en Yerseke aangelegd. Deze weg vormde een onderdeel van het landelijke (post)wegennet. Enige decennia later werd het Kanaal door Zuid-Beveland gegraven (1852 - 1866), waardoor de Yerseke Moer en de Kapelsche Moer werden gescheiden. Een belangrijke gebeurtenis was de aanleg van de spoorlijn Roosendaal-Vlissingen in 1868-1872. Door de spoorlijn verloren Zuid-Beveland en Walcheren hun eilandstatus, omdat het Kreekrak en het Sloe werden afgedamd. Op grond van een verdrag met België uit 1839 moest er een vervangende vaarweg tussen Antwerpen en de Rijn worden gemaakt. Daarom zijn twee kanalen aangelegd: het Kanaal door Zuid-Beveland (1866) en het (buiten de regio Beveland gelegen) Kanaal door Walcheren. De Rijn-Scheldeverbinding is de meest recente vaarweg in het gebied: deze kwam gereed in 1974. Een tweede spoorlijn was de ringlijn Goes-Hoedekenskerke-Goes (1927), al na zeven jaar teruggebracht tot het baanvak Goes-'s-Gravenpolder-Hoedekenskerke.

De Rijn-Schelde Verbinding met de Kreekraksluizen

3.4.3 Recente ontwikkelingen

In het kader van schaalvergroting in de landbouw en een efficiëntere agrarische bedrijfsvoering zijn er in de regio Beveland verschillende herverkavelings- en ruilverkavelingsprojecten uitgevoerd. Vaak zijn hierdoor verschillen in percelering verdwenen en zijn er nieuwe wegen en waterlopen aangelegd. Maar er zijn ook uitgebreide oudlandgebieden gespaard en overgedragen aan natuurbeschermingsorganisaties, waardoor op verschillende plaatsen het duizend jaar oude landschap van deze oudste cultuurgebieden van Zeeland beleefd kan worden. Op het gebied van de infrastructuur is na de Tweede Wereldoorlog veel gebeurd, zoals de aanleg van de snelweg A58, de bouw van de vaste oeververbinding onder de Westerschelde en de aanleg van de Zeelandbrug in het kader van de Deltawerken. Door de Zandkreekdijk en de Veerse Dam is Noord-Beveland zijn eilandstatus kwijtgeraakt. Via de Zeelandbrug en de Oosterscheldekering is de landverbinding met Schouwen-Duiveland tot stand gekomen. Via de Oesterdam, tenslotte, zijn Tholen en Zuid-Beveland met elkaar verbonden.

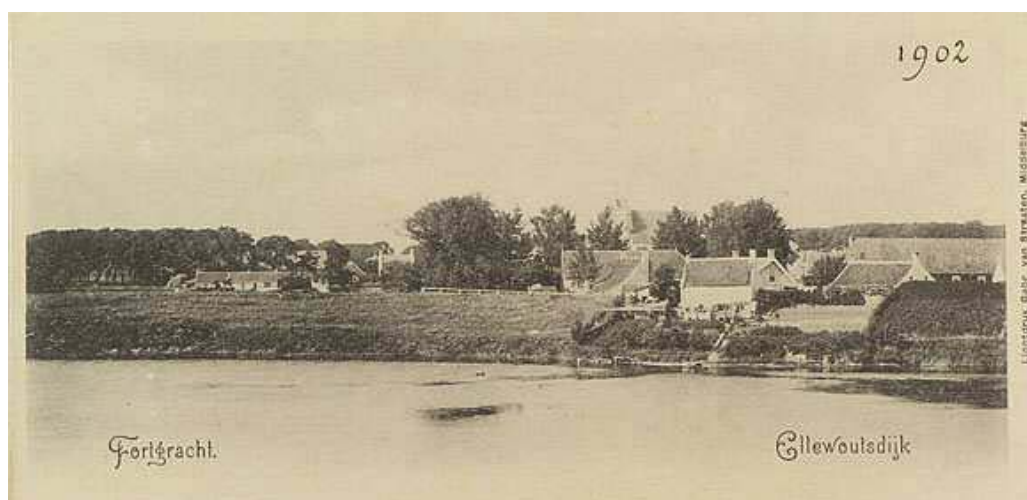
Om de toenemende bevolking en de steeds verdergaande ‘verdunning’ (minder mensen per huis) te kunnen pareren zijn de stad Goes en verschillende dorpen sterk uitgebreid. Toch heeft Beveland het karakter van een waardevol plattelandsgebied, met veel dorpjes en slechts één stad, weten te bewaren.

3.5 Specifieke thema's

Inlagen en karrevelden

Kenmerkend voor Beveland zijn de zogenaamde inlaagdijken, inlagen en karrevelden. Het aanleggen van inlaagdijken gebeurde op plekken waar de bestaande zeedijk wegens oever- en dijkvallen (ontgrondingen van het dijklichaam aan de zeezijde) dreigde in te storten. Teneinde dit te voorkomen werd achter de instabiele zeedijk een reservedijk of zorgdijk aangelegd, de zogenaamde inlaagdijk. Het gebied tussen de oude zeewering en de nieuwe dijk was maximaal enkele honderd meters breed en werd in de Middeleeuwen ‘insete’ genoemd, tegenwoordig inlaag. De meeste inlagen komen voor waar een diepe stroomgeul vlak langs de dijk loopt, met name langs de Ooster- en Westerschelde, en waar de ondergrond van jong zeezand erg zwak is.

Vaak werd uit de inlagen klei gehaald om de zeedijk of de inlaagdijk mee te versterken. De afgegraven klei werd met karren afgevoerd, hetgeen naam gaf aan deze kleiwinningsgebieden: karrevelden. Doordat de klei in stroken was verwijderd ontstonden langgerekte plassen of greppels die van elkaar werden gescheiden door dammetjes. Aan de achterzijde van de karrenveld liep meestal een afwateringssloot. Tegenwoordig zijn deze inlaten met hun karrevelden veelal in beheer bij natuurbeschermingsorganisaties. Door de waterrijkdom, de hoogteverschillen en de zoute kwel zijn het gebieden met een bijzondere flora en fauna.

De gracht van fort Ellewoutsdijk op een ansichtkaart uit 1902. Bron: Zeeuws Archief

Verdedigingswerken

De terpen verloren door de dijk aanleg hun oorspronkelijke betekenis. In sommige gevallen werden de heuvels opgehoogd tot de 5-12 m hoge "vliedbergen" of werven. Op deze bergjes hebben destijds versterkingen gestaan: mottekastelen (chateaux à motte). Op Walcheren vinden we de grootste dichtheid aan vliedbergen: er liggen er eenentwintig. Zuid Beveland is een goede tweede met dertien vliedbergen. In totaal zijn er 38 bergjes in Zeeland en 5 in Friesland. De 'Berg van Troje' in Borssele en de kasteelbergjes van Baarsdorp zijn mooie voorbeelden van vliedbergen in de regio. De versterkingen op de vliedbergen waren vaak uit hout opgetrokken. Vanaf de dertiende eeuw werden er stenen kastelen gebouwd. We kennen verschillende kasteelplaatsen in de regio, maar geen enkel middeleeuws kasteel in bewaard gebleven. Van het kasteel Ellewoutsdijk is de omgrachting bewaard gebleven, van kasteel Hellenburg in Baarland is een ruïne te zien en van het Huis te Nisse en het Hof van Baarland zijn later gebouwde koetshuizen overgebleven.

Aan het eind van de achttiende eeuw werd een fort gebouwd op de plek waar het Kreekrak, de geul tussen Brabant en Zuid-Beveland, in de Westerschelde uitmondde. Dit fort Bath kwam in de plaats van een tweetal schansen die daar al eerder waren aangelegd. Ook vanuit fort Ellewoutsdijk kon men de Westerschelde bestoken. Dit fort werd gebouwd in 1839, na de afscheiding van België.

Dorpen en steden

De eerste nederzettingen waren zoals gezegd ontstaan op het oudland. Goes en Yerseke bijvoorbeeld liggen op brede kreekruggen. Ook op de kreekruggetjes in de poelgronden kwamen al vroeg nederzettingen tot ontwikkeling, zoals 's-Heer-Abtskerke, Sinoutskerke en Nisse. De meeste dorpen van het oudland zijn kerkringdorpen, ze bestaan uit een op een centraal gelegen kerkhof gebouwde kerk, met een ring van bebouwing er omheen. Deze kerkringdorpen hadden tegen het einde van de 12e eeuw al parochiekerken.

Sommige dorpen zijn door overstromingen en landverlies verloren gegaan. Bij de overstromingen van Sint Felix Quade Saterdag in 1530 gingen verschillende dorpen en uiteindelijk zelfs de stad Reimerswaal verloren. Maar ook zonder overstromingen kon het wel eens mis gaan met een dorp. Als een dorp helemaal verdween spreekt men van een Wüstung, is het dorp sterk in omvang achteruitgegaan dan noemen deskundigen dit een gereduceerd dorp. Voorbeelden van (bijna) verlaten nederzettingen zijn: Wissekerke (bij 's-Heer Arendskerke, niet het Wissenkerke op Noord Beveland), Eversdijk en Baarsdorp. Vlakte is ook een voorbeeld van een gereduceerd dorp, een dorp dat vroeger vrij omvangrijk was en een kerk bezat. In de loop van de 16e eeuw is het dorp door verschillende oorzaken sterk in omvang afgenomen. Uiteindelijk verdween in 1802 de kerk.

In de nieuwlandpolders verrezen nieuwe dorpen, vaak langs wegen en dijken. Vanaf de 15e eeuw werd een speciaal type nederzetting gebouwd: het voorstraatdorp. Het waren vooral de grotere polders waarin deze nieuwe dorpen ontstonden. De bebouwing werd neergezet aan de voorstraat, die meestal loodrecht op de dijk werd aangelegd. Eventuele dorpsuitbreidingen werden gerealiseerd door parallel aan de voorstraat een of twee achterstraten te leggen. De voorstraatdorpen vervulden een verzorgende functie; ze waren overwegend niet-agrarisch van karakter. De boerderijen lagen buiten de dorpen, temidden van het bijbehorende land. Borssele is een bijzonder dorp. Het is een geplande, rechthoekige nederzetting, waarvan de omtrek bepaald wordt door vier wegen. De wijze waarop dit dorp is opgenomen in de gelijknamige polder is opmerkelijk: de polder is verdeeld in een aantal rechthoekige kavels met lengte/breedteverhoudingen volgens de 'gulden snede', maar ten opzichte daarvan ligt de eveneens rechthoekige ruimte van het dorp enigszins gedraaid.

Goes is ontstaan op een hoge kreekrug die van 's Heer Arendskerke naar Kloetinge loopt. Omdat het aan de Schenge lag, een diepe kreek die toegang tot de Oosterschelde gaf, ontwikkelde het dorp zich tot een welvarende handelsnederzetting. In het begin van de vijftiende eeuw kreeg Goes stadsrechten. De eerste stadsmuur werd kort daarna opgetrokken. In de zestiende eeuw werden de verdedigingswerken gemoderniseerd. De Spanjaarden waren hier al in 1569 aan begonnen, en toen de stad zich in 1577 had aangesloten bij de Opstand ging men hiermee verder.

Aanvankelijk lag de stad aan open water. Door bepolderingen van de Goessche Polder (1644) en de Wilhelminapolder (1809) was het nodig een havenkanaal tussen de haven van Goes en de Oosterschelde aan te leggen.

Moernering

In de Late Middeleeuwen heeft op grote schaal moernering of selnering plaatsgevonden: veenwinning ten behoeve van zoutproductie. Zoutwinning was in de Middeleeuwen een belangrijke economische activiteit in het kustgebied. De vorm waarin het gebeurde was bijzonder. Waar elders in het Europese kustgebied zout gewonnen wordt door zeewater in zoutpannen te laten verdampen, werd in Zeeland (en in het noordelijke terpengebied) zout gewonnen met behulp van veen. Op plaatsen waar zeewater in contact kwam met veen nam het veen een deel van het zout op en werd het lonend om dit zoute veen te gaan gebruiken voor de zoutwinning. Het veen werd daartoe vergraven, gedroogd, nog enkele malen met zeewater overgoten en gedroogd, tot het verzadigd van zout was. Daarna werd het veen verbrand en werd het zout uit de as gewonnen. In onze streken was dit de enige zoutbron die beschikbaar was. En aangezien er een omvangrijke bevolking van zout moest worden voorzien had de zoutwinning grote landschappelijke gevolgen. Door het vergraven van de zoute veenlagen nodigde men de zee als het ware uit om verder het land binnen te dringen. Tal van overstromingsrampen waren dan ook het gevolg van zoutwinning. Op Zuid-Beveland hebben de moerneringsactiviteiten bijgedragen aan de lage ligging van de poelgebieden. Vaak bleef na de moernering een hobbelig landschap achter (hollebolle percelen) doordat men het land niet goed egaliseerde.

Meekrapteelt

Een belangrijk Zeeuws landbouwgewas sinds de Middeleeuwen was *meekrap*, waarvan de wortels de grondstof leverden voor een roodbruine textielverf (*rubia tinctorum*) voor wol en later ook voor katoen en zijde. Vanaf de 14^e eeuw was Zeeland zelfs een zeer belangrijke exporteur van meekrap. Het gewas werd verbouwd in zwaarbemeste, goed ontwaterende bedden. In het tweede of derde jaar werd de meekrap gedolven: de wortels werden gedroogd, gedorst, gestampt en vermalen tot poeder. Deze verhandelingen vonden plaats in een door meerdere boeren beheerde meestoof. In de regio Beveland zijn tal van meestoven geweest. De meeste zijn verdwenen toen de productie van *rubia tinctorum* niet meer kon concurreren met de kunstmatige rode kleurstof alizarine. Vanaf 1870 nam de teelt sterk af en kregen vele meestoven een andere functie. Meestoven zijn relatief hoge gebouwen, waar de meekrapwortels op lattenzolders werden gedroogd. In een aangrenzend gedeelte, de koude stoof, werden de meekrapwortels opgeslagen in vakken van deelnemende boeren.

Visserij

Aan het eind van de negentiende eeuw werd de visserij op schaal en schelpdieren een belangrijke bron van inkomsten. Het oude, tiende-eeuwse dorp Yerseke ontwikkelde zich tot het centrum van de mossel- en oesterteelt. In 1871 werd een haven aangelegd, en sindsdien is het dorp sterk uitgegroeid. In 1965 werd een tweede haven aangelegd.

3.6 Historisch-geografische elementen en structuren

De cultuurhistorische elementen en structuren in het huidige landschap waaronder de historisch geografische elementen en structuren zijn voor het gebied te ordenen naar te onderscheiden landschapsvormende functies. Onderstaand is per relevante functie een aantal kenmerkende elementen en structuren vermeld.

Landbouw

- 'renaissance'verkaveling in de Polder Borssele (1615)
- vate (zoetwatervijver in de dorpen): onder andere in Baarland, Borssele, 's-Heer Abtskerke, Kloetinge, Krabbendijke,
- hollestelles: stelberg bij Wemeldinge, stelberg bij Yerseke, stelberg bij Rilland
- onregelmatige percelering in oudland- en poelgebieden, onder andere in de Yerseke Moer, de Vlaakse Moer, de Kapelse Moer, de Poel bij Sinoutskerke, de poel bij Nisse en het kleine poelgebied ten westen van 's-Gravenpolder.
- drinkputjes voor het vee: in de oudlandgebieden

- Nieuwlandpolders:
  - polder Borssele (1615)
  - Oud Noord-Bevelandpolder (1598)
  - Leendert-Abrahampolder (1853), Kats
  - Coudorpse Polder, later Driewegenpolder geheten (ca 1300), Driewegen
  - Geersdijkpolder (1668)
  - Willempolder (1771)
  - Wilhelminapolder (1809)
  - 's-Gravenpolder (1316)
  - Oosterlandpolder (1370), Heinkenszand
  - Heer Janszpolder (1699), Kamperland
  - Willem-Adriaanpolder (1684), Kortgene
  - West-Kraayertpolder (1642)
  - Nieuwe Kraayertpolder (1675)
  - Oud-Ovezandepolder (1280)
  - Polder Nieuw-Ovezande (1395)
  - Reigersbergsepolder (1773), Rilland
  - Wissenkerkepolder (1652), Noord-Beveland

Bosbouw

- geen items

Wonen

- voorstraatdorp: Colijnsplaat (1598), Kats (1598), Geersdijk (1668), 's-Heer Arendskerke, Kortgene (1684), Wissenkerke (1652), Wolphaartsdijk
- kerkringdorp: 's-Heer Abtskerke, 's-Heer Hendrikskinderen, Kapelle, Kloetinge, Nisse, Oudelande, Schore, Waarde, Oud-Sabbing
- lineair dorp: Baarland, Biezeling, Driewegen, Kattendijke, Wilhelminadorp, 's-Gravenpolder (14^e eeuw), Heinkenszand, Hoedekenskerke, Kamperland (18^e eeuw), Krabbendijke (omstreeks 1595), Kruiningen, Kwadendamme, Nieuwdorp (ca 1650), Lewedorp (1920), Ovezande, Rilland (ca 1775)
- wüstungen en gereduceerde dorpen: Eversdijk (11^e eeuwse dorp, kerk in 1840 afgebroken), Wissekerke bij 's-Heer Arendskerke (kerk in 1804 afgebroken, de toren in 1872), Baarsdorp (kerk afgebroken ca 1880)
- planmatig aangelegd dorp: Borssele (1615), 's-Heerenhoek (1616),
- stadsuitbreidingen van Goes, naar plannen van architect F.G.C. Rothuizen: Bouwplan 1 (ca 1920), Bouwplan 2 (ca 1920) en Bouwplan 3 (1924), Goes

Jacht en visserij

- vm Jachthuis (1860), Kloetinge

- vissersdorp Yerseke
- oesterputten (1871-73), Yerseke

Waterstaat

- inlagen aan de noordkant van Noord Beveland
- uitwateringssluis (1757), Colijnsplaat
- muraltmuurtje op de oude zeedijk (ca 1906), Colijnsplaat
- Zandkreekdijk, de verbinding tussen Noord- en Zuid-Beveland (1957-60)
- Inlaag 1887 (1887), Ellewoutsdijk
- Zwakedam (1445), 's-Gravenpolder
- Veersegetdam (1958-61), Kamperland
- Stormvloedkering in de Oosterschelde (gereed 1986), Kamperland
- Zandkreekdijk (1960), Kortgene
- coupure in de dijk van de Reigersbergerpolder (1906), westelijk van Rilland
- muraltmuurtjes bij de veerhaven (1926-27), Wolphaartsdijk
- gemaal De Piet (1917), Wolphaartsdijk

Defensie

- Huis ter Nisse, gebouwd in de Middeleeuwen en afgebroken in 1843. Overgebleven is het koetshuis (oudste delen 17^e eeuw), Nisse
- ruïne van kasteel Hellenburg (omstreeks 1300, Baarland)
- Hof van Baarland (stichting van Kasteel Baarland is onduidelijk, het hoofdgebouw is in de 19^e eeuw afgebroken. Het huidige hoofdgebouw is een in 18^e eeuwse stijl gerestaureerd voormalig koetshuis), Baarland
- vliedbergen (11^e-13^e eeuw): Berg van Troje bij Borssele, Sinoutskerke, Baarland (2), Wemeldinge, Ellewoutsdijk, Nisse, 's-Heer Abtskerke, Kapelle, De Groe tussen Goes en 's-Gravenpolder (2), Kloetinge, Coudorpe bij Ellewoutsdijk
- omgrachting kasteel Ellewoutsdijk (14^e eeuw), Ellewoutsdijk
- fort Ellewoutsdijk (1839), Ellewoutsdijk
- verdedigingswerken Goes (eind 16^e eeuw), Goes
- Zanddijkstelling (1938), Kruiningen
- contouren van fort Bath (1785), Rilland
- arsenaal van fort Bath (1787), Rilland

Delfstofwinning

- restanten van moertering in de oudlandgebieden
- kleiwinning in de karrevelden
- stadspomp op de Beestenmarkt (1774), Goes
- stadspomp in de 's-Heer Hendrikskinderenstraat (eind 18^e eeuw), Goes
- stadhuispomp (ca 1770), Goes
- twee gietijzeren dorpspompen (ca 1870), Kapelle
- pompstation (1955), Kortgene
- dorpspomp (ca 1780), Nisse
- dorpspomp (ca 1870), Wissenkerke

Bedrijvigheid

- marktplein van Baarland (1394 marktrecht)
- viskot (19^e eeuw, herbouwd ca 1950), Borssele
- korenmolen (1714), Borssele
- korenmolen De Oude Molen (17^e eeuw), Colijnsplaat
- korenmolen Nooitgedacht of de Nieuwe Molen (1864), Colijnsplaat
- pakhuis Havenstraat 36 (1897), Colijnsplaat
- weegbrug en weeghuisje (ca 1920), Colijnsplaat
- restant vm meestof De Goede Verwachting, thans boerderij (1862), Kats
- vm meestof Holland, thans kantoor (1817), Wilhelminadorp
- vm meestof Nederland (1840), 's-Heerenhoek
- vm meestof De Nijverheid (1871), Kapelle
- vm meestof De Afhankelijkheid (1866), Wemeldinge
- vm roomboterfabriek (1929), Wemeldinge
- veilinggebouw (1929), Kapelle
- visafslag (1647), Goes
- pakhuis Blaauwe Steen 3-5, vroeger het gildenhuis van de bierdragers en zakkendragers (oudste delen 15^e eeuw), Goes
- Pakhuis De Drie Koningen (1560), Goes
- pakhuis Pyntorenstraat 8 (1660), Goes
- getijdenkorenmolen (1554/1641), Goes

- korenmolen De Koornbloem (1801), Goes
- vm houthandel Dekker aan de A. Joachimikade (1880), Goes
- korenmolen De Korenhalm (1876), 's-Gravenpolder
- vm scheepswerf Reimerswaal (ca 1900), Hansweert
- stellingkorenmolen Nooit Gedacht (1872), 's-Heer Arendskerke
- molenromp van De Hoop (1850), Heinkenszand
- stellingkorenmolen De Drie Gebroeders (1852), Heinkenszand
- weegbrug met weeghuisje (1927), Heinkenszand
- korenmolen De Koutermolen (1874), Hoedekenskerke
- stellingkorenmolen Kapelseweg 13 ((1704), Kloetinge
- opslaggebouw (midden 19^e eeuw), Kortgene
- molenromp De Korenbloem (1873), Kortgene
- korenmolen De Rozeboom (1862), Krabbendijke
- korenmolen De Oude Molen (1801), Kruiningen
- korenmolen (ca 1750), Nisse
- korenmolen (1884), Ovezande
- stellingkorenmolen (1851), Rilland
- korenmolen De Hoed (tweede helft 18^e eeuw, in 1989 op huidige lokatie geplaatst), Waarde
- stellingkorenmolen De Hoop (ca 1865), Wemeldinge
- koren- en pelmolen Aeolus (1869) met molenaarswoning (1874), Wemeldinge
- stellingkorenmolen De Onderneming (1867), Wissenkerke
- korenmolen Landzicht (1869), Wissenkerke
- stellingkorenmolen De Hoop (1808), Wolphaartsdijk

Verkeer

- station van de NV Spoorwegmaatschappij Zuid-Beveland (1927), Baarland
- station van de NV Spoorwegmaatschappij Zuid-Beveland (1927), Kwadendamme
- station van de NV Spoorwegmaatschappij Zuid-Beveland (1927), Nisse
- station van de NV Spoorwegmaatschappij Zuid-Beveland (1927), Oudelande
- rijksvissershaven (1961), Colijnsplaat
- Zeelandbrug (1961-1965), Colijnsplaat
- De Stenen Brug (midden 17^e eeuw), Goes
- Watertoren (1912), Goes
- spoorwegremise (1924-25), met goederenloods (1870) en seinhuis (1927), Goes
- station (1982) met stationoverkapping (ca 1910), Goes
- vm station van de NV Spoorwegmaatschappij Zuid-Beveland (1927), 's-Gravenpolder
- kanaal door Zuid-Beveland (1866)
- vm sluisencomplex in het Kanaal door Zuid-Beveland (westsluis 1866, Middensluis 1872 en Oostsluis 1916), Hansweert
- sluisencomplex in het Kanaal door Zuid-Beveland (1990), Hansweert
- vm sluisencomplex in het Kanaal door Zuid-Beveland (westsluis 1866, middensluis 1872, oostsluis 1922-25), Wemeldinge
- vm veerhaven van het veer op Terneuzen (1782), Hoedekenskerke
- wachthuis bij de veerhaven (1930), Hoedekenskerke
- Veerdam met steiger (1927), Kamperland
- stationsgebouw (1868), Kapelle
- stationsgebouw (1868), Krabbendijke
- stationsgebouw, ontwerp K.H. van Brederode (1868), Kruiningen
- stationsgebouw , ontwerp van S. van Ravesteyn (1951), Rilland
- veerdam met houten aanlegsteiger voor het veer naar Wophaartsdijk (1871), Kortgene
- veerhaven (1943), Kruiningen
- Veerweg (1848), Wolphaartsdijk
- vissershaven (1965), Yerseke

Bestuur

- vm Rechthuis, nadien gebruikt als raadhuis (1768-69), Colijnsplaat
- vm raadhuis (1913), Driewegen
- stadhuis (eerste helft 14^e eeuw), Goes
- vm kantongerecht (1858-65), Goes
- vm Belastingkantoor (1913), Goes
- vm raadhuis (1927), 's-Gravenpolder
- vm raadhuis (1935), Hansweert
- vm raadhuis (1915), 's-Heer Arendskerke
- vm raadhuis (1956), Hoedekenskerke
- raadhuis (1951), Kapelle
- vm raadhuis, ontwerp van J.H. Hanninck (1881), Kloetinge

- vm raadhuis, ontwerp H. Valk (1953), Kortgene
- vm raadhuis (1955), Krabbendijke
- vm raadhuis (1914), Kruiningen
- vm raadhuis (1938), Oudelande
- vm raadhuis (1938), Rilland
- vm raadhuis (1909), Waarde
- raadhuis (1905), Wemeldinge
- raadhuis (ca 1860), Wissenkerke
- vm raadhuis, architect H.A. Pothoven (1929), Wolphaartsdijk
- vm raadhuis (1914), Yerseke

Religie

- Israëlitische begraafplaats met metaarhuisje (1835), Goes
- zusterklooster (1961), 's-Heerenhoek

Recreatie/sport/

- muziektent (1935), Baarland
- muziektent (ca 1930), Borssele
- muziektent (ca 1925), Krabbendijke
- muziektent (1932), Nisse
- muziektent (ca 1930), Waarde
- dorps huis het Drenthehuis, geschonken na de watersnoodramp door de provincie Drenthe (1953), Geersdijk
- vm Kloveniersdoelen (16^e eeuw, huidig aanzicht ca 1780), Goes
- stadspark op de verdedigingswallen, naar ontwerp van L.A. Springer (1919), Goes

Landgoederen en buitenplaatsen

- buitenplaats Zorgvliet. Het hoofdgebouw is in 1944 verwoest, uit de periode van de aanleg (ca 1881) resteren een tuinhuis, koetshuis, en in de overtuin een tuinkoepel (19^e eeuw), Ellewoutsdijk
- buitenplaats Landlust aangelegd op het terrein van een middeleeuws kasteel (ca 1800) met tuinaanleg van S.A. van Lunteren (1855), Heinkenszand

Zorg, onderwijs en cultuur

- vm bejaardenhuis Rustoord (1916), Colijnsplaat
- monument watersnoodramp 1953 (1993), Colijnsplaat
- vm Burgerweeshuis aan de Zusterstraat, vroeger het St.-Agnesklooster, thans museum (vijftiende eeuw), Goes
- Oudemannen- en vrouwenhuis (1655), Goes
- vm Latijnse School, ondergebracht in het vm Kruisherenklooster (1429), Goes
- jubileumbank (1923), Goes
- Delta Expocentrum Neeltje Jans
- vm bejaardenhuis Zorgvliet (1908), Wolphaartsdijk
- gedenkteken (1862), Wolphaartsdijk

Energievoorziening

- trafohuisje, ontwerp C.W.B. Keller voor de PZEM (ca 1930), Geersdijk
- trafohuisje , ontwerp C.W.B. Keller voor de PZEM (1931), 's-Heer Abtskerke
- trafohuisje, ontwerp C.W.B. Keller voor de PZEM (1931), 's-Heerenhoek
- trafohuisje, ontwerp C.W.B. Keller voor de PZEM (1931), Wemeldinge
- trafohuisje, ontwerp C.W.B. Keller voor de PZEM (1931), Wolphaartsdijk

3.7 Literatuur

- Aarssen, P.J., 1977. Rilland, Bath en Maire in de loop der eeuwen. Kruiningen.
- Abelmann, L.J., 1971. Cornelis Adriaenszoon Soetwater; ontwerper van het grondplan van het dorp Borssele. Zeeuws Tijdschrift 21: 48-51.
- Bijlo, J. z.j. Kroniek van Kapelle Biezeling en Eversdijk. z.pl.
- Bouman, P.J., 1946. Geschiedenis van den Zeeuwschen landbouw in de 19e en 20e eeuw en van de Zeeuwsche Landbouw-Maatschappij 1843-1943. Wageningen.
- Bruin, M.P. de, 1950. Het eiland Orizand en de veranderingen aan de noordelijke oever van NoordBeveland (1600-1800). Zeeuws Tijdschrift 1: 40-45.
- Bruin, M.P. de, 1951/1952. Van stellen en stellenaars. Zeeuws Tijdschrift 2: 143-147.

- Bruin, M.P. de & M.H. Wilderom, 1961. Tussen Afsluitdammen en Deltadijken I - Noord-Beveland. Vlissingen.
- Cruyningen, P.J. van, 2002. Schone welbetimmerde hofsteden. Boerderijbouw in Zeeland van de tiende tot de twintigste eeuw. Utrecht.
- Dekker, C., 1974. De vertegenwoordiging van de geërfden in de watering van Zeeland bewesten Schelde in de middeleeuwen. Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden 89: 345-374.
- Dekker, C., 1982. Zuid-Beveland. De historische geografie en de instellingen van een Zeeuws eiland in de Middeleeuwen. Krabbendijke.
- Dekker, C., 2002. Een schamele landstede. Geschiedenis van Goes tot aan de Satisfactie van 1577. Goes.
- Ham, W.A. van, 1978. Zuid-Beveland en West-Brabant. Historisch Jaarboek voor Zuid- en Noord-Beveland 4: 83-94.
- Heijden, Paul van der & Maaike Sier, 2006. Wonen op veen. Ellewoutsdijk in de Romeinse tijd. Utrecht.
- Hollestelle, A., 1880. Geschied- en waterstaatkundige beschrijving van het in de zestiende eeuw geheel overstroomde eiland Noord-Beveland, toegelicht door twee kaarten van de oude en daarop gevolgde gesteldheid. Archief Zeeuwsch Genootschap 5-1e stuk: 49-88.
- Hollestelle, A., 1907. De Honte en het eiland Borssele, alsmede een verhandeling over de heerlijkheden, ambachten en leenen in Zeeland. Tholen.
- Hooft, P.J. 't, 1976. Landschap, nederzettingen en boerderijen van Zuid-Beveland. Jaarverslag Stichting Historisch Boerderij Onderzoek. Arnhem, p. 29-42.
- Klerk, A.P. de, 2003. Het Nederlandse landschap, de dorpen in Zeeland en het water op Walcheren. Historisch-geografische en waterstaatshistorische bijdragen. Utrecht, Matrijs.
- Kuipers, Jan J.B. & Chiel Jacobusse, 1998. Inlagen en karrevelden. Goes.
- Oele, B., 1975. Een bodemkundig onderzoek naar de bewoningsgeschiedenis van Kloetinge. Historisch jaarboek voor Zuid- en Noord-Beveland 1: 7-24.
- Ovaa, I., 1975. Bodem en bewoning van Borssele. Historisch jaarboek voor Zuid- en Noord-Beveland 1975: 31-44.
- Ovaa, I., P. van der Sluijs & M.H. Wilderom, 1968. Dijkdoorbraken en bodemgesteldheid in Zeeland. Zeeuws Tijdschrift 18: 113-123, 149-155.
- Remijnse, C., 1981. Wolphaartsdijk door de eeuwen heen, een cultuurhistorisch overzicht. Den Haag. Roessingh, W.L.A., 1975. Geschiedenis van de ambachtsheerlijkheid en de polder Borssele. Historisch jaarboek voor Zuid- en Noord-Beveland 1975: 45-54.
- Sandberg, G.F., 1982. Kruiningen; heerlijkheid en gemeente. Kruiningen.
- Schuiling, R., 1917. Calamiteuse polders. Tijdschrift K.N.A.G. 34: 351-363.
- Smit, A. de, 1957-1959. De burgerlijke en kerkelijke geschiedenis van 's-Heer Arendskerke. (2 delen)
- Stam, N.J., 1980. Borssele; het eiland en de heren van Borssele tot Monster 976-1323. Veldhoven.
- Stenvert, R., S. van Ginkel-Meester, E. Stades-Vischer & Ch. Kolman, 2003. Monumenten in Nederland: Zeeland. Zeist, Rijksdienst voor de Monumentenzorg; Zwolle, Waanders Uitgevers.
- Stichting Menno van Coehoorn, 2004. Atlas van de historische vestingwerken in Nederland. Zeeland. Zutphen.
- Stichting Natuur- en Recreatieinformatie, 1986. Vliedbergen, tekens van tijd in het Zeeuwse landschap. Middelburg.
- Trimpe Burger, J.A., 1973. The Islands of Zeeland and South Holland in Roman times. Berichten R.O.B., jrg. 23, p.p. 123-148.
- Trimpe Burger, J.A., 1978. De Zeeuwse werven. Zeeuws Nieuws, jrg. 4, p.p. 35-37.
- Vogel-Wessels Boer, I.H., 1970. Kloetinge. Middelburg.
- Wilderom, M.H., 1968. Tussen afsluitdammen en deltdadijken III: Midden-Zeeland. Vlissingen.
- Ysseldijk, W.E.P. van, 1968. De geschiedenis van Kapelle (Zuid-Beveland). Kapelle.
- Ysseldijk, W.E.P. van, 1973. 1000 jaar Yerseke. Kruiningen.

4 Regio 67: Walcheren

De negende-eeuwse walburg in Oost-Souburg

4.1 Ligging

Het voormalige eiland Walcheren ligt in het westen van de provincie Zeeland. Het wordt in het noorden begrensd door de Oosterschelde, in het westen door de Noordzee, in het zuiden door de Honte of Westerschelde. In het oosten is de oude dijk langs het Sloe als grens aangehouden; het Sloegebied is bij de regio Walcheren gevoegd, waarbij de grens is getrokken bij de Westhofweg en de Weelhoekweg.

4.2 Karakteristiek

We kunnen Walcheren verdelen in oudland, nieuwland en het duingebied. Het oudland beslaat het grootste deel van de regio en wordt gekenmerkt door de afwisseling van relatief hoge zavelige kreekruggronden en laaggelegen, uit zware klei bestaande poelgronden. De jongere polders, het nieuwland, zijn minder reliëfrijk en zijn opgebouwd uit zandige lichte kalkrijke klei. Deze polders liggen in het noorden en zuidoosten van Walcheren. Het duingebied bestaat uit duinzandgronden en hoge jonge duinen. Het aantrekkelijke landschap, de nabijheid van de zee en de fraaie, in cultuurhistorisch opzicht interessante steden en dorpen maken Walcheren tot een zeer gewild vakantieoord. De recreatieve ontwikkeling begon aan het eind van de negentiende eeuw.

Het oudland van Walcheren wordt gekenmerkt door de afwisseling van poelgebieden en kreekruggen. De kreekruggen zijn de oude inbraakgeulen die door omkering van het reliëf (zie paragraaf 3: ontstaan van het natuurlijke landschap) hoger liggen dan de omgeving. Vrijwel alle dorpen en steden liggen op deze ruggen, en vanouds was dit ook

de plek waar akkers en boomgaarden te vinden waren. De poelgebieden zijn laaggelegen terreinen in de vorm van grote, open graslandgebieden. De lage ligging is veroorzaakt door inklinking en vergraving van veenlagen in de ondergrond. Bebouwing ontbreekt vrijwel geheel in de poelgebieden. Opmerkelijk is het feit dat op het eiland maar liefst vijf steden te vinden zijn. Domburg heeft zich pas flink kunnen ontwikkelen nadat het aan het eind van de negentiende eeuw faam als badplaats had verworven, terwijl Arnemuiden, aanvankelijk de voorhaven van Middelburg, na de verzanding van de Arne vooral als vissershaven heeft gediend. Veere was een belangrijke stapelplaats voor goederen uit Schotland, zoals nog te zien is aan de Schotse huizen die de stad sieren. Middelburg was een belangrijke haven- en marktplaats en vervulde een rol van betekenis in de VOC en de WIC. Hetzelfde geldt voor Vlissingen, dat vanaf de twaalfde eeuw een voortdurende groei van handels- en havenactiviteit kende. De Walcherse steden profiteerden uiteraard van de afsluiting van de haven van Antwerpen, van 1585 tot 1795. Na de Franse tijd werd in Vlissingen de marinewerf aangelegd, die in 1875 overging in handen van de Koninklijke Maatschappij De Schelde. De stad raakte ruimtelijk en functioneel sterk met deze maatschappij verknoopt. Vroeger stond Walcheren bekend als de 'tuin van Zeeland'. De vele buitenplaatsen, de beplanting van de kreekruggen en de vele nederzettingen gaven het eiland een besloten karakter. De inundatie van Walcheren als gevolg van de geallieerde bombardementen in 1944 heeft het karakter van het gebied veranderd. Door de langdurige overstroming met zout water is de beplanting in het grootste deel verloren gegaan. Alleen de binnenduinrand, het hoger gelegen poldergebied bij Vrouwenpolder en de polders aan de zuidoostkant bleven gevrijwaard van overstroming. Bij de herverkaveling van Walcheren, uitgevoerd in de jaren 1948-51, zijn grote veranderingen aangebracht in de parcelering en in het patroon van wegen en waterlopen.

Het Verbindingskanaal tussen het Kanaal door Walcheren en de Dokhaven in Vlissingen. Links op de voorgrond gebouwen van Daamen Shipyards (voorheen De Schelde), op de achtergrond de voormalige timmerfabriek en de havenkraan van het inmiddels verlaten Scheldeterrein.

Cultuurhistorische blikvangers

- het onderscheid in oudland, nieuwland en het duingebied
- het verschil tussen poelgebieden en kreekruggen in het oudland
- de steden Vlissingen, Middelburg en Veere
- de buitenplaatsen in de binnenduinrand en bij Middelburg
- de meidoornhagen langs de doorgaande wegen
- de vliedbergen
- het 'Landfront Vlissingen', onderdeel van de Duitse Atlantikwall
- de krekken van 1944
- het moerneringslandschap van Kleverskerke

4.3 Ontstaan van het natuurlijke landschap

4.3.1 Pleistoceen

Voor de geologische geschiedenis van Walcheren zijn de gebeurtenissen in het laatste deel van het Pleistoceen en in het Holoceen bepalend geweest voor het huidige

landschap. Gedurende het laatste deel van het Pleistoceen (de periode van de ijstijden) is in dit deel van Zeeland een pakket van tien tot vijftien meter dik dekzand afgezet. Het zand werd door de wind aangevoerd uit de toen drooggevallen Noordzee. Het zand bevindt zich bij Vlissingen op een diepte van drie tot vijf meter beneden NAP, in de omgeving van Veere op meer dan tien meter diepte.

4.3.2 Holocene

Na afloop van de laatste ijstijd, zo'n tienduizend jaar geleden, werd het klimaat warmer en vochtiger. Als gevolg van het afsmelten van de uitgestrekte ijskappen steeg de zeespiegel en rees ook de grondwaterstand. Er ontstonden gunstige omstandigheden voor veenvorming, waardoor de zandafzettingen in de ondergrond bedekt zijn geraakt met een veenlaag (basisveen).

Omstreeks 5000 jaar geleden werd de veenvorming onderbroken. Er ontstond er een duinenkust, met een waddengebied er achter. De veenlagen werden bedekt met wadafzettingen, voornamelijk klei en zavel. Een nieuwe fase van veenvorming brak ruim vierduizend jaar geleden aan en duurde voort tot enkele eeuwen na het begin van de jaartelling. De meest uitgestrekte veenmoerassen lagen verder naar het oosten, het huidige Walcheren kende in deze periode af en toe bewoning. In de Romeinse tijd breidde de bewoning zich uit en mogen we veronderstellen dat er een periode van relatieve rust en gunstige woonomstandigheden heerste. Er werd in de periode van 300 tot 600 een flinke laag klei afgezet. In de zevende eeuw nam de activiteit van de zee weer af. Het toenmalige landschap kan vergeleken worden met het huidige waddengebied, met kreken en geulen, zandplaten en hoog opgeslibde delen, die in het Zeeuwse gorzen werden genoemd. Deze gorzen waren geschikte plaatsen voor bewoning. Het veenlandschap was in die tijd vrijwel ononderbroken, met uitzondering van de Schelde, die toen via de huidige Oosterschelde in zee uitmondde. In de eeuwen daarna vond echter een grote overstromingsactiviteit plaats. Geleidelijk werd het veenlandschap omgevormd tot een eilandenrijk waarbij grote delen van het veen door de zee werden weggeslagen en grote zeegaten ontstonden. In de Late Middeleeuwen kreeg de Schelde haar nieuwe uitmonding in zee via de Westerschelde. Op Walcheren werd een laag klei afgezet van ongeveer een meter dik. In de bodem zijn de resten van de geulen en kreken aanwezig, omdat daar de veenlagen door de uitschurende werking van het water verdwenen zijn. Ook in het huidige landschap zijn de oude kreken en geulen te zien, merkwaardig genoeg als ruggen. Dit heeft te maken met een proces dat omkering van het reliëf of reliëfinversie heet.

Omkering van het reliëf

De kreken vormden vroeger de laagste delen van het landschap. Als ze niet meer actief waren slibden ze geleidelijk dicht. Nadat de mensen dijken gingen aanleggen en water aan de bodem onttrokken door sloten en andere watergangen te graven ging dit gepaard met inklinking van de veenlagen in de ondergrond en met rijping van de klei. Hierdoor daalde het maaiveld. Omdat de veenlagen in de vroegere kreken al waren verdwenen en omdat de opvulling van de kreken vaak uit zandig materiaal bestond klonk de bodem van de oude kreken veel minder in dan in de omgeving. Hierdoor kwamen de dichtgeslibde kreken hoger te liggen dan de omgeving, terwijl ze vroeger de laagste delen van het landschap vormden: omkering van het reliëf. We spreken dan ook van kreekruggen, de hoger gelegen delen van het landschap, terwijl de lager gelegen delen poelgronden worden genoemd.

De hoogteverschillen tussen beide zijn nog verder toegenomen doordat de veenlagen in de poelgebieden voor een groot deel zijn afgegraven voor de winning van turf en zout. Hier en daar is ook de bovenste kleilaag verwijderd voor de steenbakkerijen, zodat er hier en daar een afgraving van bijna twee meter heeft plaatsgehad.

Historisch-geograaf A.P. de Klerk vergelijkt het oppervlak van Walcheren met een poffertjespan, waarbij de laaggelegen poelgebieden omringd worden door hogere kreekruggen.

4.4 Bewoningsgeschiedenis

4.4.1 Prehistorie en Romeinse Tijd

Tot dusverre zijn op Walcheren geen bewoningssporen gevonden uit het Neolithicum en de Bronstijd. De enige resten die uit deze perioden stammen zijn enkele losse vondsten van gebruiksvoorwerpen uit het Neolithicum, de Jonge Steentijd. De eerste aanwijzingen voor menselijke bewoning stammen uit de IJzertijd (800-0 voor Chr). Op een tiental plekken zijn vondsten gedaan uit deze periode. Ook uit de daarop volgende periode, de Romeinse tijd, zijn tal van vindplaatsen bekend. In die periode moet het gebied relatief dichtbevolkt zijn geweest. De meest opzienbarende vondst is wel die van de altaarstenen van een zogenaamde Nehalenniatempel, die op de strandwal ten westen van Domburg heeft gestaan. De Romeins-inheemse bewoning in het deltagebied kwam omstreeks 270 na Chr. ten einde als gevolg van een grote overstromingsactiviteit van de zee. De sporen van bewoning in de Karolingische tijd zijn op tal van plaatsen op Walcheren te vinden, zoals de ploegsporen en het greppelpatroon op het strand van Domburg (negende en tiende eeuw).

Agrarisch ontwikkelingen en bedrijvigheid in de Middeleeuwen en Nieuwe Tijd
Het verschil tussen kreekruggen en poelgebieden, ontstaan door de omkering van reliëf, was bepalend voor de inrichting van het oudland van Walcheren. Met oudland worden in Zeeland de gebieden bedoeld die omstreeks het jaar 1000 al bewoond waren en die niet meer langdurig ten prooi zijn gevallen aan de zee. De hoog gelegen kreekruggen zijn vanouds als woonplaats gebruikt. Op één uitzondering na, Hoogelande tussen Middelburg en Biggekerke, liggen alle nederzettingen van het oudland van Walcheren op grotere of kleinere kreekruggen. Op deze kreekruggen vond akkerbouw plaats; de poelgebieden, die veelal door slechte afwatering en het optreden van zoute kwel ongeschikt waren voor akkerbouw, werden gebruikt als weide of hooiland. Veel percelen in het poelgebied hadden een drinkput: een over het algemeen op een relatief hoog gelegen plaats (bijvoorbeeld een kleine kreekrug) aangelegde drinkplaats voor het vee. De belangrijkste verbindingswegen lagen op de kreekruggen; de poelgebieden werden ontsloten door meestal doodlopende wegen, zogenaamde zoekwegen of wegelingen (waarvan op Walcheren meer dan tweehonderd bestonden). Veel van deze smalle doodlopende weggetjes werden door boeren gebruikt om hun percelen in de poelgebieden te bereiken. Wellicht dateren sommige van deze wegelingen uit de tijd dat er veen (wellicht ook klei) gewonnen werd in de poelgebieden. Tegenwoordig zijn er nog maar enkele van deze doodlopende weggetjes overgebleven: tijdens de herverkaveling van Walcheren is het wegenpatroon op het voormalige eiland drastisch gewijzigd.

De percelering in de poelgebieden bestond, voor de herverkaveling, uit een onregelmatige blokverkaveling. Op de kreekruggen was de dichtheid aan sloten kleiner. De percelen bestonden veelal uit korte smalle stroken, waarbij houtsingels vaak als perceelscheiding fungeerden. In het algemeen waren de percelen in de poelgebieden onregelmatiger van vorm dan die op de kreekruggen. De verschillen in percelering tussen poelgebieden en kreekruggen zijn thans grotendeels verdwenen; bij de herverkaveling van Walcheren is een vrij rationele percelering aangebracht die niet of nauwelijks oudere perceelscheidingen bevat.

Door de bebouwing en beplanting hadden de kreekruggen een besloten karakter. De poelgebieden daarentegen werden gekenmerkt door openheid. Hier waren geen houtsingels aanwezig omdat de sloten permanent watervoerend waren en dus geschikt waren om het vee binnen de percelen te houden. Ook in het huidige landschap is het onderscheid tussen poelgebieden en kreekruggen wat betreft bodemgebruik en mate van openheid nog duidelijk herkenbaar. In de poelgebieden en andere gebieden waar zich veen in de ondergrond bevond, heeft in de Late Middeleeuwen op grote schaal moertering plaatsgevonden: veenwinning ten behoeve van zoutproductie. Zoutwinning was in de Middeleeuwen een belangrijke economische activiteit in het kustgebied. De vorm waarin het gebeurde was bijzonder. Waar elders in het Europese kustgebied zout gewonnen wordt door zeewater in zoutpannen te laten verdampen, werd in Zeeland (en in het noordelijke terpengebied) zout gewonnen met behulp van veen. Op plaatsen waar zeewater in

contact kwam met veen nam het veen een deel van het zout op en werd het lonend om dit zoute veen te gaan gebruiken voor de zoutwinning. Het veen werd daartoe vergraven, gedroogd, nog enkele malen met zeewater overgoten en gedroogd, tot het verzadigd van zout was. Daarna werd het veen verbrand en werd het zout uit de as gewonnen. In onze streken was dit de enige zoutbron die beschikbaar was. En aangezien er een omvangrijke bevolking van zout moest worden voorzien had de zoutwinning grote landschappelijke gevolgen. Door het vergraven van de zoute veenlagen nodigde men de zee als het ware uit om verder het land binnen te dringen. Tal van overstromingsrampen zijn dan ook het gevolg van zoutwinning. Op Walcheren hebben de moerneringsactiviteiten bijgedragen aan de lage ligging van de poelgebieden. Vaak bleef na de moertering een hobbelig landschap achter (hollebollige percelen) doordat men de moeite niet nam om het land goed te egaliseren. In het kader van de herverkaveling van Walcheren na de Tweede Wereldoorlog hebben de poelgebieden hun hollebollige karakter verloren. Alleen bij Kleverskerke is een deel van het oude landschap bewaard gebleven in een natuurterrein van het Staatsbosbeheer.

De polders in het noorden van Walcheren dateren gedeeltelijk uit de Late Middeleeuwen. Het gebied onderscheidt zich van het oudland van Walcheren onder meer door het grotendeels ontbreken van reliëf. Ten noorden van Serooskerke is het oppervlak veel vlakker dan in het gebied ten zuiden ervan. De percelering in de meeste oude polders is strookvormig, zoals bijvoorbeeld in het Vierendeel, ten zuiden van Vrouwenpolder, goed te zien is. Deze strookvormige percelering is mogelijk te beschouwen als een overgangsvorm tussen de oudlandpercelering en de rationele percelering in de jongere polders.

In landschappelijk opzicht onderscheiden de polders in de buurt van Vrouwenpolder zich van het oudland van Walcheren door hun betrekkelijke beslotenheid (als gevolg van de ligging van de vaak smalle polders tussen dijken en door de aanwezigheid van oude opgaande bomen. Deze bomen hebben de inundatie overleefd doordat het poldergebied, door de hoge ligging, niet overstroomd is geweest.

Boerderij aan de Binnendijk, Oud-Sint Jooslandpolder

De grote polders aan de oostkant van Walcheren, de Middelburgsche Polder en Oud-Sint Jooslandpolder zijn opwassen, die in de 17e eeuw zijn bedijkt. Vervolgens werd de Welzinge, de kreek die de toegang tot de haven van Middelburg vormde, ingepolderd en in de twintigste eeuw werden de in het voormalige Sloe opgeslibde kwelders bedijkt en in cultuur gebracht. De Middelburgsche en Oud-St.-Jooslandpolder zijn voorbeelden van planmatig opgezette ontginningen: rationale verkaveling en volgens schema opgetrokken nederzettingen, waarvan het mini-voorstraatdorp Oudedorp en het ringstraatdorp Nieuwland voorbeelden zijn.

Aan de noordkant en de zuidwestkant van het vroegere eiland treft men duinen aan. Bij Westkapelle is de duinstrook onderbroken en wordt Walcheren tegen de zee beschermd door de Westkapelse zeewering. De duinstrook tussen Domburg en Vrouwenpolder is tamelijk breed; tussen Breezand en de Veerse Dam groeit de kust nog aan, overal elders moet de duinstrook tegen afslag beschermd worden. Tussen Dishoek en Zoutelande bereiken de duinen de grootste hoogte: plaatselijk meer dan 40 m boven N.A.P.

In de overgangszone van duinen naar polder, de binnenduinstrand, liggen de zogenaamde vroongronden. Deze gronden, die over het algemeen bestaan uit een

met zand overstoven kleipakket, werden vroeger gebruikt als gemeenschappelijke weide. In deze overgangszone bevonden zich ook tal van buitenplaatsen, waarvan enkele tussen Vrouwenpolder en Domburg bewaard zijn gebleven.

Waterstaat

De toenemende invloed van de zee bracht de bewoners van Walcheren in de 10e, 11e en begin 12e eeuw tot het opwerpen van enkele meters hoge woonheuvels of terpen. In de 12e eeuw werden de eerste dijken op Walcheren aangelegd. Sindsdien zijn er door dijkval en verwaarlozing verschillende overstromingen geweest, vooral aan de randen van het eiland. Grote overstromingen, waarbij het gehele eiland onderliep, waren zeldzaam. De Allerheiligenvloed van 1570 zette grote delen onder water, maar daarna is Walcheren alleen na de geallieerde bombardementen in 1944 voor het grootste deel onder water komen te staan.

De polders in het noorden van Walcheren zijn aandijkingen die grotendeels uit de Late Middeleeuwen stammen. De Goede Polder, Vrouwenpolder en Boonepolder in het noorden dateren uit de 13e eeuw. De Beekshoekpolder en de Noorder-Nieuwlandpolder zijn in de 14e eeuw bedijkt, de Oosternieuwlandpolder in de 16e eeuw. De polders aan de oostkant van het voormalige eiland: de Middelburgsche Polder en de Oud- Sint Jooslandpolder dateren uit de 17e eeuw. Aan de eilandsituatie van Walcheren kwam in 1871 een eind toen de dam door het Sloe werd aangelegd. Daarna vond verlanding van deze geul plaats; in de twintigste eeuw is het gebied bedijkt (de Quarlepolder).

In 1944 werden de dijken van Walcheren gebombardeerd. Grote delen van het gebied hebben ongeveer een jaar onder water gestaan. Dit heeft onder meer grote schade berokkend aan de vegetatie in de 'tuin van Zeeland'. Ter plaatse van de toenmalige doorbraken, bij Westkapelle, Veere en Ritthem, zijn thans de sporen van de doorbraken, in de vorm van binnengedijkte kreken, nog in het terrein zichtbaar. Vooral het krekenselsel bij Veere is, mede door de beplanting, landschappelijk zeer fraai. Na de oorlog vond een grootscheepse herverkaveling van Walcheren plaats.

Behalve landwinst kwam er ook landverlies voor. Sommige polders gingen weer verloren nadat ze waren bedijkt. Indien mogelijk werden ze later weer op de zee teruggewonnen, maar er waren ook polders die voorgoed verloren gingen. Aan de andere kant werd de duinkust in het westen en het zuidwesten steeds verder door de zee aangetast. Het dorp Zoutelande bijvoorbeeld werd bedreigd door het Oostgat, dat hier vlak bij de kust een diepte van meer dan twintig meter heeft. De kerk, die vroeger midden in het dorp lag, ligt nu in de uiterste zuidwestpunt. De duinen zijn hier door een dijk beschermd voor verdere afslag. Ook bij Westkapelle konden de duinen het niet alleen af. Een zware dijk, de Westkapelse Zeedijk, verbindt de duinen van Westkapelle met die van Domburg.

De poffertjespanstructuur van Walcheren, de laaggelegen poelgebieden omringd door hogere kreekkruggen, maakte de afwatering ingewikkeld. De poelgronden stonden in de winter vaak onder water, en het duurde in het voorjaar geruime tijd voordat de gronden voldoende droog waren. Ze werden vaak dan ook weinig intensief gebruikt als weide of – vaker – als hooiland. Voor bouwland waren ze vanwege de waterhuishouding en de samenstelling van de bodem – zware klei – niet geschikt. De kreekkruggen liggen hoger en hebben een gunstiger bodem, waardoor ze vanouds als bouwland en boomgaard in gebruik zijn geweest. Bij de afwatering was niet alleen het teveel aan water een bron van zorg. Omdat er geen zoet water van elders kon en kan worden aangevoerd kan er in droge jaren ook een watertekort ontstaan. Vooral de vruchtbare kreekkruggen waren hier gevoelig voor. Daarnaast speelde ook de verzilting van het water een rol. In de poelgebieden kan het grondwater zout worden door zoute veenlagen in de ondergrond. Elders, zoals langs het Kanaal door Walcheren, kan zoute kwel optreden vanuit het kanaal. Een te hoog zoutgehalte is nadelig voor landbouwgewassen. Ook het vee heeft last van brak water in de sloten, vandaar dat we vanouds heel veel 'putjes', veedrinkputten op de graslandpercelen vinden. Deze putjes zijn waar mogelijk aangelegd op kleine

kreekruggen, waar geen zoute bodemlagen het opgevangen regenwater konden verzilten.

Ten behoeve van de afwatering van het land kent Walcheren een stelsel van sloten, sprinken en watergangen. De sprinken zijn te vergelijken met weteringen in andere delen van het land. Ze liggen vaak in laagten in het terrein waar kreekrestanten in de waterlopen zijn opgenomen. De watergangen zijn deels oud, van voor de herverkaveling, voor een groot deel zijn ze nieuw gegraven of rechtgetrokken bij de herverkaveling van 1948-1951. Opmerkelijk is dat Walcheren tot 1930 een natuurlijke waterlozing heeft gehad. Via een viertal sluizen werd het overtollige binnenwater bij lage zeestanden geloosd. De toestand van de sluizen is in de loop van de geschiedenis vaak een bron van zorg geweest en ook de ligging van de sluizen en de toestand van de waterlopen is vaak onderwerp van studie geweest. Een belangrijke verbetering was de aanleg van het Kanaal door Zuid-Beveland, waardoor er gespuid kon worden via een spuisluis in Veere. Walcheren heeft het tot 1930 kunnen redden zonder molens en gemalen. Toen werd het gemaal Boreel gebouwd in Middelburg.

4.4.2 Recente ontwikkelingen

Nadat in 1871 de Sloedam was aangelegd ten bate van het treinverkeer naar Middelburg en Vlissingen, verlandde het kreekgebied van de Sloe. Rond 1960 werd dit gebied in gebruik genomen als industriegebied.

In het kader van schaalvergroting in de landbouw en een efficiëntere agrarische bedrijfsvoering zijn er in Walcheren verschillende herverkavelings- en ruilverkavelingsprojecten uitgevoerd. Vaak zijn hierdoor verschillen in percelering verdwenen en zijn er nieuwe wegen en waterlopen aangelegd. Hierdoor is het wegenstelsel aanzienlijk verdicht. De oorspronkelijke verbindingswegen, die veelal op kreekruggen zijn gelegen, zijn over het algemeen gehandhaafd; de ontsluiting is verbeterd door de aanleg van nieuwe wegen (bijvoorbeeld de snelweg A58) en het verhard en met elkaar verbinden van bestaande zoekwegen of paden. Het grootste deel van de wegen heeft een asfaltbedekking, slechts hier en daar zijn klinkerwegen bewaard gebleven. Na de watersnoodramp van 1953, waarbij het Sloegebied onder water liep, werd het 'Drie Eilandenplan' opgesteld, dat voorzorg in een verbinding van Walcheren en Noord- en Zuid-Beveland. In 1958-61 werd de Veersegatdam aangelegd.

De perceelrandbegroeiing op de kreekruggen is door de inundatie van 1944 en 1953 grotendeels verloren gegaan. Bij de herverkaveling is het karakter van de besloten kreekruggen (in tegenstelling tot de open poelgebieden) in een nieuwe vorm teruggebracht door langs de wegen op de kreekruggen dichte singels of hagen te planten, voor een belangrijk deel bestaande uit meidoorn. Door de uitbraak van perenvuur in de jaren '80 van de vorige eeuw zijn veel van de meidoornsingels verwijderd.

Op de vroongronden zijn gedurende de laatste 15 jaar tal van campings, caravanparken en complexen met zomerhuisjes of tweede woningen verrezen. Voor een groot deel zijn deze voorzieningen niet of slecht in het landschap ingepast, waardoor de landschappelijke waarde van het gebied belangrijk aangetast wordt.

Strandhuisjes bij Dishoek, ten westen van Vlissingen

4.5 Specifieke thema's

Landgoederen en buitenplaatsen

Van de vele, voor Walcheren destijds kenmerkende landgoederen en buitenplaatsen zijn er slechts enkele bewaard gebleven. In visueel-landschappelijk opzichten door aanleg van het park en historische bebouwing ook in historisch-landschappelijk opzicht, vormen deze landgoederen waardevolle landschapsonderdelen.

In de buurt van Koudekerke treft men de landgoederen Der Boede en Moesbosch aan. Het Huis Der Boede (1733) werd gebouwd voor de Vlissingse burgemeester en VOC-bestuurder Jacob van de Mandere op de plaats van een 13^e eeuwse ridderhofstad. J.P. van Bourscheit de Jonge was de architect. In 1953 werd door C.P. Broerse de parkaanleg vernieuwd. Het huidige huis Moesbosch dateert uit 1871; op het buiten staan een koetshuis uit 1692 en grafkelder in het in landschappelijke stijl aangelegde park. Bij Middelburg vinden we (restanten van) de buitens De Griffioen (oudste delen 17^e eeuw) met theekoepel (1733), Roos en Doorn (1760), Roozenburg (eind 18^e eeuw) met koetshuis (1802), Veldzicht (1777), Gaternisse (1840), Toornvliet (1726), en Ter Hooge (oudste vermelding 14^e eeuw) met tuinaanleg van L.A. Springer en dienstwoning (19^e eeuw) en oranjerie (1879).

In de binnenduinrand tussen Vrouwenpolder en Domburg, met name in de omgeving van Oostkapelle, komen een groot aantal landgoederen voor, waaronder: Molenwijk (1819), Ilpenoord (1841) met parkaanleg die aan K.G. Zocher wordt toegeschreven, Berkenbosch (1862), Overduin met park toegeschreven aan K.G. en J.D. Zocher (1839), Welgelegen ontworpen door J.J. van Nieukerken (1894), en Duinbeek (1650) op de plaats van een in 1572 verwoest middeleeuws kasteel, met bijgebouwen en een rond 1800 aangelegd landschapspark. Het kasteel Westhove was een luthof en gastenverblijf van de abten van de Middelburgse abdij (oudste delen 13^e eeuw). Op het landgoed zijn tevens een bouwhuis en oranjerie uit de 18^e eeuw te vinden, en een park in landschapsstijl dat wellicht door P. Schuppens is ontworpen. Op voormalige landerijen van de Middelburgse abdij ten noorden van Oostkappelle (er lag hier een uithof en kruidentuin) werd in de negentiende eeuw de buitenplaats Zeeduin aangelegd. Het huis dateert uit 1878, de oranjerie en het koetshuis uit omstreeks 1860.

Verdedigingswerken

We vinden op Walcheren verdedigingswerken uit diverse perioden van de geschiedenis. Van de middeleeuwse kastelen is eigenlijk alleen kasteel Westhove bij Oostkapelle overgebleven, en dit is in de loop der eeuwen zo vaak verbouwd en hersteld dat het oorspronkelijke middeleeuwse karakter niet meer te herkennen is. Bijzondere overblijfselen uit de Vroege Middeleeuwen zijn de walburgen, ronde verdedigingswerken die aangelegd zijn om de bevolking tegen invallen van de Vikingen te beschermen.

Er hebben er drie op het eiland gelegen: Domburg, Middelburg en Oost-Souburg. Archeologisch onderzoek heeft uitgewezen dat deze verdedigingswerken aan het eind van de negende eeuw, waarschijnlijk omstreeks 890, zijn aangelegd. De ringwalburg van Domburg is in het huidige dorp niet te herkennen, die van Middelburg is nog terug te zien in het stratenpatroon. In Oost-Souburg is enige tijd geleden de bebouwing uit het burgerterrein verwijderd en zijn de wallen gereconstrueerd, waardoor de bezoeker een prachtig beeld krijgt van de aanleg en de omvang van deze vroegmiddeleeuwse vesting.

De woonheuvels verloren door de dijk aanleg hun oorspronkelijke betekenis. In sommige gevallen werden de heuvels opgehoogd tot de 5-12 m hoge "vliedbergen" of werven. Op deze bergjes hebben destijds versterkingen gestaan: mottekastelen (chateaux à motte). Op Walcheren vinden we de grootste dichtheid aan vliedbergen: er liggen er eenentwintig. Dit is bijna de helft van het totale aantal in Nederland (38 in Zeeland en 5 in Friesland).

In de zestiende eeuw is Walcheren versterkt door de versterkingen rond de steden Veere, Middelburg, Arnemuiden en Vlissingen en door de aanleg van de forten De Haak bij Vrouwenpolder en Rammekens bij Ritthem. Tijdens de Franse bezetting werd de verdediging van Veere en vooral van Vlissingen uitgebreid. Bij Vlissingen werd in 1913 begonnen met de aanleg van een ring van forten rondom de stad.

Belangrijke resten zijn overgebleven van de Atlantikwall. Tijdens de Tweede Wereldoorlog, tussen 1941 en 1945, hebben de Duitsers langs de hele westkust van het vasteland van Europa een verdedigingslinie aangelegd: de Neue Westwall of Atlantikwall. Men begon met het versterken van de verdediging van de belangrijkste havenplaatsen. Later, in de loop van 1942, werd de invasie van Engeland afgeblazen en begonnen de Duitsers zich zorgen te maken over een invasie door de geallieerden. Het hele kustgebied werd in staat van verdediging gebracht met prikkeldraadversperringen en loopgraven. De linie bestond uit ruim 15.000 grote bunkers, beschermd tegen lucht- en tankaanvallen en daartussen kleinere bunkers voor maximaal 6 soldaten. Extra aandacht werd besteed aan de verdediging van Vlissingen, een strategisch punt van de eerste orde. *Festung of Verteidigungsbereich* Vlissingen was samen met Hoek van Holland en IJmuiden van het hoogste militair-strategische belang. Het Seefront bestond uit een aantal geschutsstellingen van waaruit de Westerschelde bestreken werd. Aan de noordkant van de stad werd het Landfront ingericht: een gordel van tankhindernissen gebouwd: drakentanden, tankgrachten en tankmuren. Bij Koudekerke, Vlissingen, Groot Abeele en fort Rammekens zijn diverse restanten van deze verdedigingswerken bewaard gebleven. Walcheren was dus een bijna onneembaar gebied voor de geallieerde troepen. Daarom besloot men de Walcherse dijken te bombarderen om het Duitse verzet te breken. Op drie plaatsen werden grote gaten in de dijken geslagen: bij Veere, bij Westkapelle en bij fort Rammekens. Het zeewater schuurde diepe geulen uit in de bodem. De krekken herinneren aan de laatste fase van de Tweede Wereldoorlog op Walcheren. In november 1944 gaven de Duitse troepen zich over. Pas in 1946 werden de gaten in de dijken hersteld en kon de wederopbouw van Walcheren, dat zwaar te lijden heeft gehad van de langdurige overstroming, beginnen.

Steden en dorpen

De bebouwing op het oudland van Walcheren is geconcentreerd op de (grotere) kreekruigen. Domburg, Oost-Souburg en Middelburg zijn ontstaan op de plaats van vroegmiddeleeuwse walburgen. De meeste andere dorpen van het oudland zijn kerkringdorpen, ze bestaan uit een op een centraal gelegen kerkhof gebouwde kerk, met een ring van bebouwing er omheen: Serooskerke, Aagtekerke, Koudekerke, Oostkapelle, Waarde, Grijskerke en Biggekerke. In visueel-landschappelijk opzicht vormen bijvoorbeeld de laatste twee dorpen zeer waardevolle landschapselementen: vanuit het oosten bekeken valt de prachtige ligging op van de dorpen, waarvan het silhouet bepaald wordt door de kerk en de korenmolens, tegen de achtergrond van de verder in het westen gelegen duinen. Andere dorpen zijn aangetast of onvolledig. Bij Oud-Sabbinge werd de kerk, het structurerende element, begin 19^e eeuw gesloopt, en bij Meliskerke en Ritthem is er nooit een volledige kerkring tot ontwikkeling gekomen.

Aan de rand van de poelgebieden, op kleine kreekruigen, treft men enkele kleinere dorpen aan, zoals Klein-Mariekerke, Krommenhoeke en Poppendamme. Op enkele plaatsen, bijvoorbeeld te Schellach, Hoogelande en Zanddijk, is van een dorp niets overgebleven en kan men spreken van zogenaamde Wüstungen (verlaten nederzettingen).

Westkapelle en Vrouwenpolder zijn van oorsprong lintdorpen. Nieuw – en Sint Joosland is het enige voorstraatdorp van Walcheren aangelegd in de zeventiende eeuwse Middelburgsche Polder.

Arnemuiden was de voorhaven van Middelburg en is ontstaan in de 13^e eeuw. In 1574 kreeg Arnemuiden stadsrechten en werd er een omwalling met drie bastions aangelegd. Toen de Arne ging verzanden verdween het belang van de handel en schakelde men over op de garnalenvisserij. Een bloeiperiode ligt in het midden van de 19^e eeuw.

Domburg is ontstaan bij een ringwalburg uit de negende eeuw, waarvan door overstuiving in de huidige stad geen resten meer zichtbaar zijn. In 1223 kreeg Domburg stadsrechten. Tot een echte stad is Domburg echter niet uitgegroeid, tot in het midden van de negentiende eeuw de ontwikkeling tot badplaats een aanvang nam. Toen kuurarts J.G. Mezger zich in 1887 in Domburg vestigde, werd Domburg in brede kringen als badplaats bekend en verschenen er deftige villa's.

Middelburg is net als Domburg ontstaan bij de ronde burg uit de negende eeuw. De ringwalburg werd aangelegd op een punt waar twee kreekruigen bij elkaar komen. De omgeving van het burgerterrein was een aantrekkelijke woonplek; het terrein zelf ontwikkelde zich als een bestuurlijk en religieus centrum. In het begin van de twaalfde eeuw werd een klooster gebouwd binnen het burgerterrein, dat in 1127 overging naar de premonstratenzer orde. De haven- en handelsnederzetting kreeg in 1217 stadsrechten en in het midden van de dertiende eeuw had de stad een omwalling. De binnengrachten, de Spuistraat en de Zuidsingel geven het beloop van deze oudste stadswal aan. Een ruimere omwalling, met dertien bastions, werd aangelegd in de jaren 1595-98.

In de loop van de vijftiende eeuw veroorzaakte de verzanding van de Arne moeilijkheden voor de scheepvaart en dus voor de florerende handel. Om de haven weer goed bereikbaar te maken werd in 1532 een kanaal gegraven (de tegenwoordige Oude Havenpolder) van de buitenhaven in de richting van het huidige Nieuw- en St.-Joosland, waar destijds een diepe kreek lag van waaruit men de Westerschelde kon bereiken. Twee spuikommen werden ingericht om de verzanding van het kanaal tegen te gaan en om getijdenmolens aan te drijven.

Tijdens de Tachtigjarige Oorlog kozen Vlissingen en Veere al in 1572 de kant van de opstandige prins; Middelburg bleef aanvankelijk trouw aan het Spaanse gezag. Na twee jaar van oorlogshandelingen en een langdurig beleg werd Middelburg ingenomen door de troepen van Willem van Oranje. Door de val van Antwerpen vestigden zich tal van kooplieden uit deze stad in Middelburg, en de blokkade van de Antwerpse haven bood goede kansen voor Middelburg om haar positie als handelsstad te verstevigen. Middelburg speelde een belangrijke rol in de Verenigde Oost-Indische Compagnie en vooral in de West-Indische Compagnie. Lange tijd ging het Middelburg voor de wind, maar omstreeks 1660 werd de stad overvleugeld door Rotterdam.

De Nieuwe Haven en de Houtkaai/Londense Kaai en Bierkaai in Middelburg

De vestingstatus van de stad is in 1839 opgeheven. De bastions en wallen werden omgevormd tot een stadspark naar plannen van de tuinarchitect K.G. Zocher. Ook van de stadspoorten bleef weinig over, behalve de Koepoort, die in zijn geheel bewaard bleef, en wat muurresten van de Dampoort en de Noordpoort.

Veere is ontstaan op de plaats waar een veer naar Campen (op Noord-Beveland) werd onderhouden. De oude naam Campveere leeft nog voort in de Campveersche toren. Door de gunstige ligging aan zee ontwikkelde zich hier al in de veertiende eeuw een

havenstadje, dat omstreeks 1350 van een ommuring werd voorzien. De havens werden uitgebreid en versterkt rond 1500. Veere werd een belangrijke stapelplaats voor de handel met Schotland. De stad sloot zich al in 1572 aan bij de Opstand en werd kort daarop versterkt met een vijftal bastions. In de Franse tijd volgde opnieuw een vernieuwing van de vesting. In 1866 werd de veste Veere opgeheven, waarna het garnizoen verdween en de stad een belangrijke economische achteruitgang meemaakte. Enige nieuwe bedrijvigheid ging gepaard met de aanleg van het Kanaal door Walcheren, dat bij Veere in het Veergat (thans Veerse Meer) uitmondt.

Vlissingen is in de twaalfde eeuw haar bestaan begonnen als vissersdorp en handelsnederzetting op een kreekrug aan de monding van een kreek die in verbinding stond met De Schelde. Volgens sommigen is de naam van de stad afgeleid van een oude kreek, de Flesse, waarlangs de oudste kern ontstond. In de Late Middeleeuwen lag de bebouwing rond de Achterhaven, de Koopmanshaven en de Voorhaven (gegraven tussen 1304 en 1308). Door de aanleg van deze havens werd de haven van Oud-Vlissingen afgedamd. De Voorhaven bestaat nog (thans de haven waar de Westerscheldeloodsboten aanleggen), de beide andere zijn gedempt maar nog goed in het huidige stadsplan te herkennen. De Achterhaven is de huidige Spuistraat en het Bellamypark is in de plaats gekomen van de Koopmanshaven. In 1477 kreeg Vlissingen volledige stadsrechten en de noordoostelijke begrenzing van de toenmalige stad laat zich nog aflezen uit het verloop van de Walstraat die het toenmalige tracé van de omwalling uit 1489 volgt. Vlissingen was na Brielle de tweede stad die zich bij de opstand van Willem van Oranje tegen Spanje aansloot (1572). De stad werd uitgebreid volgens een planmatige structuur met een rechthoekig stratenstelsel (omgeving Palingstraat) In 1580 werd het admiraliteitsstad en kreeg een rijksverf.

In de vroege zeventiende eeuw werd de stad op last van prins Maurits voorzien van vestingwerken met negen bastions. De tussen 1609 en 1614 nieuw gegraven Dokhaven viel binnen deze omwalling, waar in de zeventiende eeuw vooral timmerwerven en touwslagerijen een plaats vonden. Tussen de Dokhaven en Pottelhaven werd in 1704 een droogdok aangelegd volgens plannen van de Engelsman Perry uit 1696. Vandaar dat het droogdok, vermoedelijk het oudste in Europa, ook wel bekend stond als het 'Dok van Perry'. Tot 1816 was Vlissingen een belangrijke marinebasis. De marineactiviteiten werden toen hoofdzakelijk naar Den Helder verplaatst. Voor Vlissingen betekende dit een groot verlies aan werkgelegenheid.

Vlissingen op de plattegrond van Blaeu, omstreeks 1650. A: Dokhaven, B: Dok van Perry, C: Pottelhaven, D: Nieuwe of Engelse haven, E: Koopmanshaven, F: Achterhaven. In zwarte lijnen is globaal de begrenzing aangegeven van het bedrijfsterrein van De Schelde, die vanaf 1875 een steeds groter deel van de stad in gebruik heeft genomen.

Na de opheffing van de vestingstatus en de ontmanteling van de vestingswerken kreeg de economie van Vlissingen een nieuwe impuls. Het Sloe werd in 1871 afgedamd door de spoordijk van de lijn Roosendaal-Bergen op Zoom-Middelburg. Het jaar daarop werd de spoorlijn doorgetrokken naar Vlissingen. In 1873 werd het

Kanaal door Walcheren voltooid dat bij Vlissingen via nieuwe zeesluizen in de Westerschelde uitkwam. Er werden nieuwe havens aangelegd: twee binnenhavens en een buitenhaven waarin schepen met een diepgang van zo'n tien meter konden binnenlopen. Tussen het Kanaal door Walcheren en de Dokhaven werd het Verbindingskanaal gegraven.

In 1875 werd de Koninklijke Maatschappij De Schelde opgericht, die al spoedig tal van activiteiten ondernam: het bouwen van schepen, de fabricage van motoren en ketels. In eerste instantie bleef veel van de historische bebouwing aan weerszijden van de Dokhaven gehandhaafd. De groei van de werfactiviteiten zou al spoedig de inrichting van het oostelijke deel van de binnenstad danig beïnvloeden. In het bestemmingsplan uit 1886 werd het terrein van de buiten gebruik geraakte vestingwerken in een aantal grote blokken verdeeld door radiaal lopende wegen, zoals de Van Dishoeckstraat en de Lampsinsstraat. Het nieuwe stedelijke gebied werd verdeeld in woonwijken en bedrijventerreinen. Er werden verschillende bedrijven gevestigd, maar gaandeweg zou De Schelde echter steeds meer van de ruimte innemen, niet alleen voor het bedrijf zelf, maar ook voor huisvesting van de werknemers, bijvoorbeeld het 'Rode Dorp', een wijk met arbeiderswoningen ten noorden van de werf, die gebouwd werd in 1911/1912.

Voordat het 'Rode Dorp' werd gebouwd zijn rond de vorige eeuwwisseling huizen gebouwd aan de Aagje Dekenstraat, de Kasteelstraat en (foto) de Glacisstraat.

4.6 Historisch-geografische elementen en structuren

De cultuurhistorische elementen en structuren in het huidige landschap waaronder de historisch geografische elementen en structuren zijn voor het gebied te ordenen naar te onderscheiden landschapsvormende functies. Onderstaand is per relevante functie een aantal kenmerkende elementen en structuren vermeld.

Landbouw

- verschil tussen kreekruigen (bouwland) en poelgebieden (grasland)
- zacht glooiende graslandpercelen (vroongronden)
- in de poelgebieden liggen diverse 'putjes', kleine veedrenkplaatsen.
- meer dan tweehonderd zoekwegen of wegelingen.

Bosbouw

- boswachterswoning van de oude buitenplaats Duinvliet (1712), Domburg

Wonen

- kerkringdorp: Aagtekerke, Kleverskerke, Biggekerke, Gapinge, Grijskerke, Koudekerke, Meliskerke, Oostkapelle, Serooskerke, Zoutelande
- voorstraatdorp: Nieuw- en Sint Joosland
- lintdorp: Vrouwenpolder, Westkapelle
- woningbouwcomplexen, onder andere de Eigenhaardstraat (1892), Noordweg (1910) en Nieuw-Middelburg (ca 1920), Middelburg
- woningbouwcomplex voor werknemers van De Schelde en de PZEM (ca 1920), Oost-Souburg
- Rooie buurt, woningcomplex voor werknemers van De Schelde en de PZEM (1912-1914), Vlissingen

- wüstung (verlaten nederzetting): Schellach

Jacht en visserij

- eendenkooi in het Slikkebosch, Oostkapelle

Waterstaat

- vm Polderhuis voor Walcheren (1947), Middelburg
- rioolgemaal (1927), Middelburg
- gemaal Boreel (1929), Middelburg
- een stelsel van sloten, sprinklen en watergangen ten behoeve van de afwatering.
- zeedijk rondom de oude kern van Walcheren: omstreeks 1100
- De kleine polders bij Vrouwenpolder, zoals Boonepolder, Vrouwenpolder, Goede Polder, Beekhoekspolder (tweede helft 13^e eeuw)
- Oosternieuwlandpolder (1571/1580) tussen Vrouwenpolder en Veere
- Oranjepolder bij Arnemuiden (1618)
- Oud-Sint Jooslandpolder (1631)
- Middelburgse Polder (1644)
- Nieuwerkerkepolder (1661)
- Nieuw Sint Jooslandpolder (1671, herdijkt in 1777)

Defensie

- wallen en restanten van bastions (16^e eeuw), Arnemuiden
- kasteel Westhove (oorsprong 13^e eeuw), Oostkapelle
- Westkapelsche Kreek (1944)
- Veersche Kreek (1944)
- Rammekenskreek (1944)
- fort Rammekens (eerste aanleg 1547, nadien verschillende keren gewijzigd), Ritthem
- fort De Haak (1588), Vrouwenpolder
- 21 vliedbergen (11^e-13^e eeuw): bij Boudewijnskerke,, Arnemuiden, Aagtekerke, Sint Jan ten Heere, Biggekerke (3), Krommenhoeke, Koudekerke (2), Hoogelande, Gapinge (2), Meliskerke, Grijpskerke, Kleverskerke, Veere (3), Vlissingen en Ritthem
- bastions en wallen van de verdedigingswerken uit 1595-1598, Middelburg
- Koepoort, ontworpen door J.P. van Bourscheit de Jonge (1735-1739), Middelburg
- resten van de Dampoort (1585-89) en Noordpoort (1798), Middelburg
- Gevangentoren (ca 1540), Vlissingen
- Keizersbolwerk (1548), Vlissingen
- Rondeel en Oranjebastion (ca 1550), Vlissingen
- Oude Arsenaal, thans appartementen (1649), Vlissingen
- Nieuwe Arsenaal, thans maritiem informatiecentrum (1823), Vlissingen
- vm artilleriekazerne Willem III (1849), Vlissingen
- walmuren (ca 1500), Veere
- Campveerse toren (ca 1500, sinds 1540 tevens stadsherberg), Veere
- Zuidhavenpoort (18^e eeuw), Veere
- bastions (eind 16^e eeuw), Veere
- vestingwerken aan de landzijde, bastions met tussenliggende wallen (1812-13), Veere
- twee koepelkazematten (1939-1940), Vlissingen
- bunkers behorend bij de Atlantikwall (1942-43), Zoutelande
- bunker bij het Kanaal door Walcheren (1943), Kleverskerke
- bunkers aan de Valkenisse Watergang (1943), Koudekerke
- tien bunkers van Widerstandsnest Brunhild in het park van de buitenplaats Toornvliet
- Atlantikwall: Landfront Vlissingen, bestaande uit de Höckerhindernisse, een drievoudige rij betonnen drakentanden, Widerstandnest Carmen en Widerstandnest Fledermaus (Groot - Valkenisse)
- Atlantikwall: Stützpunkt Kolberg, bestaande uit een anti-tankgracht en verschillende bunkers ten noordwesten van Koudekerke en Stützpunkt Von Kleist, bestaande uit vier bunkers aan de Verbrande Hofweg (1943), Koudekerke. De werken maakten deel uit van het zogeheten Landfront Vlissingen.
- Tankversperringen en bunkers van het Landfront Vlissingen (1942-1945), Vlissingen
- antitankgracht en geschutsbunkers bij Groot en Nieuw Abeele, aan weerskanten van het Kanaal door Walcheren, onderdeel van het Landfront Vlissingen
- twee manschappenbunkers, een munitiebunker en een antitankmuur bij fort Rammekens (1942-1943), Ritthem
- vm marechausseekazerne (ca 1920), Westkapelle

Delfstofwinning

- Moerneringsresten bij Kleverskerke

- dorpspomp (1890), Koudekerke
- pompstation Oranjezon (1892), Vrouwenpolder

Bedrijvigheid

- korenmolen (1801), Aagtekerke
- korenmolen Nooitgedacht (1736), Arnemuiden
- korenmolen (1712), Biggekerke
- smederij (18^e eeuw) met gereconstrueerde travalje (1996), Biggekerke
- korenmolen Weltevreden (1817), Domburg
- korenmolen De Graanhalm (1896), Gapinge
- korenmolen 't Welvaren van Grijskerke (1801), Grijskerke
- stellingkorenmolen De Lelie (1872), Koudekerke
- korenmolen (1801), Meliskerke
- korenmolen (1722), Zoutelande
- stadsschuur (1585), Middelburg
- vm korenbeurs (1767), Middelburg
- vm Vismarkt (ca 1850), Middelburg
- woning van de opper-equipagemeester van de VOC (1616), Middelburg
- Commerciekamer van de Middelburgse Commercie Compagnie (17^e eeuw), Middelburg
- pakhuis Molenwater 97 (1723), Middelburg
- pakhuis Demerary (1740), Middelburg
- pakhuis Nieuwepoortstraat 14 (1738), Middelburg
- pakhuizen Kameel, Oliphant, De Kemel en de Muyl (1595), Middelburg
- pakhuizen uit de 17^e eeuw: Kuiperspoort 5, 7, 9, 11 en 14; Korendijk 28, Verwerijstraat 26 en 28, Middelburg
- 18^e eeuwse pakhuizen (Oostkerkplein 22, Korendijk 34 en 56, Korenmarkt 2-16, Middelburg
- pakhuis Korendijk 12 (1900), Middelburg
- vm azijnfabriek 'Dit is de Arabier' (1900), Middelburg
- stellingkorenmolen De Seismolen (1728), Middelburg
- stellingkorenmolen De Hoop (1736/1755), Middelburg
- stellingkorenmolen Ons Genoegen (1847), Middelburg
- stellingkorenmolen De Koning (1882), Middelburg
- korenmolen aangedreven door getijdenwater (1761-63), Middelburg
- havenkraan (1861), Middelburg
- korenmolen Buiten Verwachting (1874), Nieuw- en Sint Joosland
- Stellingkorenmolen De Noorman (1852), Westkapelle
- weegbrug en weeghuisje (ca 1915), Nieuw- en Sint Joosland
- timmermanswerkplaats (1930-31), Nieuw- en Sint Joosland
- korenmolen De Hoop (ca 1835), Serooskerke
- romp stellingkorenmolen (1721), Sint Laurens
- vm pakhuis Cromhout (1610), Veere
- pakhuis Kaai 43 (1641), Veere
- zakkendragershuisje (17^e eeuw), Veere
- vm smederij met travalje (begin 18^e eeuw), Veere
- stellingkorenmolen De Koe (1909), Veere
- vm Beurs (1635), Vlissingen
- vm Scheldeterrein, met Machinefabriek (1913-1916-1919), Timmerfabriek (1913-1916-1919-1939), hoofdkantoor van architect J.P. Stok (1913), walserij (1930), verbandkamer/kantoor ondernemingsraad (1918), vliegtuigfabriek (1919), Vlissingen
- vm melkfabriek Koena (1904)

Verkeer

- alle oude verbindingswegen liggen op de kreekruigen
- kerktoren, tevens vanaf 1817 vuurbaak (1432-1470), Westkapelle
- gietijzeren vuurtoren Het Lage Licht van Q. Harder (1875), Westkapelle
- Arnekanaal tussen het Kanaal door Walcheren en Arnemuiden (1873), Arnemuiden
- Nieuw Havenkanaal Middelburg-Veerse Gat (1817)
- Kanaal door Walcheren (1873)
- sluisencomplex, bestaande uit twee schutsluizen (de Grote Sluis en de Kleine Schutsluis) en de uitwateringssluis Oostersluis, met diverse bijgebouwen en dienstwoningen (omstreeks 1870), Veere.
- stationsgebouw van architect K.H. van Brederode (1871-72), Arnemuiden
- stationsgebouw van S. van Ravestein (1950) met perronoverkapping uit 1892 en dienstwoningen uit ca 1872, Vlissingen
- havenlicht (ca 1875), Vlissingen
- vm watertoren (1894), Vlissingen

- spoorlijn Bergen op Zoom-Middelburg (1871)
- spoorlijn Middelburg-Vlissingen (1972)
- tramlijn Middelburg-Domburg (1906-1938)
- telefooncentrale voor de verbinding met Engeland (ca 1925), Domburg
- Watertoren van architect H. Sangster (1933), Domburg
- Watertoren van J.H.J.Kording (1939), Oost-Souburg
- bruggen: Spijkerbrug (1853), Bellinkbrug (1855), Dokbrug (1876), Stationsbrug (1871), Middelburg
- station van architect K.H. van Brederode (1871-72), Middelburg
- Watertoren (1891-92), Middelburg

Bestuur

- vm stadhuis (1865), Arnhemuiden
- grenspaal aan de Nieuwlandseweg (18^e eeuw), Arnhemuiden
- vm raadhuis (8^e eeuw), Biggekerke
- vm stadhuis (1667), Domburg
- vm raadhuis (1877), Koudekerke
- vm raadhuis (1927), Nieuw- en Sint Joosland
- vm raadhuis van architect L.M. Naakgeboren (1939), Oost-Souburg
- vm raadhuis (1862), Ritthem
- vm raadhuis van architect E.W. Heugebaur (1931), Sint Laurens
- vm raadhuis (1953), Westkapelle
- stadhuis, ontworpen door Evert Spoorwater (1474), Veere
- stadhuiscomplex met vleeshal en lakenhal (1452-ca 1520), Middelburg
- stadhuis, ontwerp van Dirk Roozenburg (1961-64), Vlissingen
- vm IJkkantoor (1739), Middelburg
- vm commiezenkantoor (ca 1845), Middelburg

Religie

- vm vermaning (1592), Middelburg
- vm Portugees-Israëlitische begraafplaats (1655), Middelburg
- vm Duits-Israëlitische begraafplaats (1705), Middelburg
- Israëlitische begraafplaats (1866), Vlissingen

Recreatie/sport

- badpaviljoen van architect J.J. van Nieukerken (1889), Domburg
- Leeuwentrap bij de Boulevard Evertsen (1907), Vlissingen
- muziektent (ca 1935), Koudekerke
- muziektent (1865), Middelburg
- muziektent (1960), Nieuw- en Sint Joosland
- vm St.-Jorisdoelen (1582), Middelburg
- vm St.-Sebastiaansdoelen (1592-1594), Middelburg
- vm Kloveniersdoelen (1607-1611), Middelburg

Landgoederen en buitenplaatsen

- buitenplaats Duinvliet (1839/1900), Domburg
- Buitenplaats Munnikenhof (voormalige uithof van de abdij te Middelburg, in de 17^e eeuw verbouwd tot buitenplaats)
- Huis Der Boede (1733), Koudekerke.
- Huis Moesbosch (1871), Koudekerke
- buitenplaats De Griffioen (oudste delen 17^e eeuw), Middelburg
- buitenplaats Roos en Doorn (1760), Middelburg
- buitenplaats Roozenburg (eind 18^e eeuw), Middelburg
- buitenplaats Veldzicht (1777), Middelburg
- buitenplaats Gaternisse (1840), Middelburg
- buitenplaats Toornvliet (1726), Middelburg
- buitenplaats Ter Hooge (oudste vermelding 14^e eeuw), Middelburg
- buitenplaats Molenwijk (1819), Oostkapelle
- buitenplaats Ipenoord (1841), Oostkapelle
- kasteel Westhove (oudste delen 13^e eeuw), Oostkapelle
- buitenplaats Duinbeek (1650), Oostkapelle
- buitenplaats Berkenbosch (1862), Oostkapelle
- buitenplaats Overduin met park, toegeschreven aan K.G. en J.D. Zocher (1839), Oostkapelle
- buitenplaats Zeeduin, Middelburg (1860)
- buitenplaats Welgelegen, ontwerp van J.J. van Nieukerken (1894), Serooskerke

Zorg, onderwijs en cultuur

- gedenkteken voor kuurarts J.G.Mezger (1910), Domburg
- vm Burgerweeshuis (1719), Middelburg
- Oude mannen- en vrouwenhuis (1781-84), Middelburg
- St.-Antheunishofje (17^e eeuw), Middelburg
- hofje Onder den Toren (1942-43), Middelburg
- gedenknaald voor de opening van het kanaal van Middelburg naar het Veerse Gat (1817), Middelburg
- vm gasthuis, thans gemeentearchief (1661), Vlissingen
- Cornelia Quack's hofje of Zeemanserve (1643), Vlissingen
- gedenkstee voor de opening van het Kanaal door Walcheren (1871), Vlissingen
- standbeeld Michiel Adriaansz. de Ruyter (1841), Vlissingen
- gedenkfontein Betje Wolff en Aagje Deken (1884), Vlissingen
- standbeeld van Ph. ten Klooster voor schipper en loods Frans Naerebout (1952), Vlissingen

Energievoorziening

- trafohuisje (ca 1925), Nieuw- en Sint Joosland
- trafohuisje (1931), Sint Laurens

4.7 Literatuur

- Beekman, F., 1983. De binnenduinen van Zuidwest-Nederland; historische geografie en landschapsecologie. Zierikzee.
- Bennema, J. & K.van der Meer, 1951. De genese van Walcheren. Boor en Spade IV, p.p. 245-254.
- Heemkundige Kring Walcheren, 1987. Walacria. Een kroniek van Walcheren.
- Bruin, M.P. de, 1951. De kust van Walcheren. Middelburg.
- Feen, P.J. van der, 1952. Geschiedenis van de bewoning van Walcheren tot 1250. In: Bennema, J. & K. van der Meer. De bodemkartering van Walcheren, p. 147-168.
- Gerlach, H.J.E., 1885. Landhuishoudkundige beschrijving van Walcheren c.a. Haarlem.
- Geschiere, A.; 1932. Het leven van den Walchersen boer gedurende de laatste twee eeuwen. Bruinisse.
- Huizinga, J., 1948. Burg en kerspel in Walcheren. Verzamelde werken 1. Haarlem p. 526-553.
- Klerk, A.P. de, 1979. De waarde van wat aarde. Enkele opmerkingen met betrekking tot en naar aanleiding van het voormalig kerkhof van Schellach (Walcheren). Zeeuws Tijdschrift 29, p.p. 221-226.
- Klerk, A.P. de, 2003. Het Nederlandse landschap, de dorpen in Zeeland en het water op Walcheren. Historisch-geografische en waterstaatshistorische bijdragen. Utrecht, Matrijs.
- Klerk, A.P. de, 1984. Walcheren: een beeld van een landschap; historisch-geografische bijdragen tot het onderzoek van landschap en landschapsbeeld. In: A.G. Kouwenhoven, G.A. de Bruijne & G.A. Hockveld (red.), Geplaatst in de tijd, Liber amicorum prof. dr. MW. Heslinga. Amsterdam, p. 471-495.
- Klok, R.H.J., 1977. Archeologisch reisboek voor Nederland. Haarlem.
- Koch, A.C.F., 1958. Opmerkingen over middeleeuws Walcheren voor de 13e eeuw. Archief Zeeuws Genootschap: 3-16.
- Meij, B.J. de, 1918. Serooskerke (Walcheren); zijn burgerlijke en kerkelijke geschiedenis. Middelburg.
- Meij, B.J. de, 1929. De burgerlijke en kerkelijke geschiedenis van Ritthem, Welzinge en Nieuwerve. Middelburg.
- Polderdijk, F.P. & W.S. Unger, 1943. De Middelburgsche polder (1644-1944). Archief Zeeuwsch Ge-
nootschap 1943: 1-23.
- Rummelen, F.F.F.E. van, 1972. Geologische kaart van Nederland 1:50.000. Toelichting bij blad Walcheren.
- Sneller, Z.W., 1916. Walcheren in de vijftiende eeuw. Utrecht.
- Stenvert, R., S. van Ginkel-Meester, E. Stades-Vischer & Ch. Kolman, 2003. Monumenten in Nederland: Zeeland. Zeist, Rijksdienst voor de Monumentenzorg; Zwolle, Waanders Uitgevers.
- Trimpe Burger, J.A., 1973. The Islands of Zeeland and South Holland in Roman times. Berichten R.O.B., jrg. 23, p.p. 123-148.

- Trimpe Burger, J.A., 1973. Oost-Souburg, Province of Zeeland: a preliminary report on the excavation of the site of an Ancient Fortress (1969-1971). Berichten R.O.B., jrg. 23, p.p. 355-366.
- Trimpe Burger, J.A., 1978. De Zeeuwse werven. Zeeuws Nieuws, jrg. 4, p.p. 35-37.
- Visser, A., 1954. De bodem van Walcheren en zijn geschiedenis. Zeeuws Tijdschrift 4: 68-76.
- Vlam, A.W., 1944. Bijdragen tot de geschiedenis van de Schelde. Archief Zeeuwsch Genootschap 1944-1945: 32-50.
- Wielemaker, K., 1903. Biggekerke; zijn burgerlijke en kerkelijke geschiedenis. Middelburg.
- Wiersum, E., 1907. Bijdrage tot de oudste geschiedenis van de polder Walcheren. Archief Zeeuwsch Genootschap 1907: 1-36.

5 Regio 68: Zeeuws-Vlaanderen

Dijk bij de Krabbeschans bij Sluis

5.1 Ligging

Zeeuws-Vlaanderen is het zuidelijke deel van de provincie Zeeland. In het zuiden wordt het begrensd door de rijksgrens met België, in het noorden en westen vormen de Westerschelde en de Noordzee natuurlijke grenzen van de regio.

5.2 Karakteristiek

De regio Zeeuws-Vlaanderen bestaat uit enkele dekzandruggen in het zuiden, op de grens met België, en een uitgestrekt polderland ten noorden daarvan. Tussen Breskens en het Zwin vinden we een vrij smal duingebied. De sporen van de strijd tegen het water zijn overal in het landschap zichtbaar, in de vorm van dijken, krekens en kreekrestanten. Bijzonder zijn de krekens die een hoekig patroon vertonen. Ze zijn ontstaan bij overstromingen, doordat het zeewater het cultuurland binnendrong en daar bestaande waterlopen (weteringen en sloten) tot krekens en geulen uitschuurde. In het beloop van veel krekens is het oude waterlopenpatroon, zij het in afgeronde vorm, nog te herkennen.

Net als in andere delen van Zeeland kent ook Zeeuws-Vlaanderen een geschiedenis van landwinst en landverlies. Er zijn enkele plaatsen waar oudland voorkomt, dat wil zeggen land dat sinds de middeleeuwse ontginning niet meer ten prooi is gevallen aan de zee. Het gebied rondom Kloosterzande is hier een mooi voorbeeld van. Het grootste deel van het polderland is echter veel recenter ingericht. Belangrijke delen

zijn in de zeventiende eeuw bepoderd, zoals het eiland van Cadzand en het land ten noorden van Oostburg. Maar het verhaal van dijken leggen, krekken afdammen en land in cultuur brengen is nog lang doorgestaan. De Braakman bijvoorbeeld is pas in 1954 van de Westerschelde afgesloten.

In het bodemgebruik is het onderscheid tussen de hogere gronden en de laaggelegen kreekoevers goed te zien. Het grootste deel van het gebied is in gebruik als bouwland, maar langs de krekken liggen langgerekte stroken grasland. Bij de boerderijen vinden we vaak kleine boomgaarden, soms met hoogstamvruchtbomen.

Naast de strijd tegen het water heeft ook een andere strijd, tegen vijandelijke invallen, zijn sporen nagelaten in het Zeeuws-Vlaamse landschap. In de Tachtigjarige Oorlog is een doorgaande verdedigingslinie opgericht om het staatse gebied te beschermen tegen de Spaanse troepen in het zuiden. Langs de Westerschelde werden verschillende forten gebouwd om de scheepvaart naar Antwerpen te belemmeren.

Een van de mooiste verdedigingswerken, Retranchement, is aangelegd om het Zwin te bestrijken. Ook de vestingsteden, zoals Aardenburg, Sluis en Hulst, dragen nog het defensiestempel door de bolwerken die de oude binnensteden omringen.

Het landelijke gebied van Zeeuws-Vlaanderen ademt de sfeer van een uitgestrekt, vrij open polderlandschap, onderbroken door dijken, dorpjes en – vaak monumentale – boerderijen.

Cultuurhistorische blikvangers

- verkreekte waterlopen
- beplante dijken
- verdedigingswerken
- dijkdorpen
- vestingsteden
- kustzone

Monumentale boerderij in Terhofstede

5.3 Ontstaan van het natuurlijke landschap

5.3.1 Pleistoceen

De gronden die in Zeeuws-Vlaanderen aan of dicht onder de oppervlakte voorkomen zijn alle in geologisch opzicht zeer jong. Tijdens de laatste ijstijd (70.000-10.000 jaar geleden) zijn door de wind tijdens sneeuwstormen verschillende dekzandruggen afgezet. Deze ruggen liggen in het uiterste zuiden van de regio, tegen de Belgische grens: de omgeving van Eede, de zandrug Heille-Aardenburg-St. Kruis, de rug Zuiddorpe-Hulst en de rug Koewacht-Sint Jansteen. Naar het noorden toe duiken de dekzandruggen weg onder jongere afzettingen, bestaande uit veenlagen en zeeklei.

5.3.2 Holoceen

Enkele duizenden jaren geleden begon de veenvorming, waardoor er boven op het zand een laag veen werd gevormd. Na de Romeinse tijd, waarin er op diverse plekken in Zeeuws-Vlaanderen bewoning was, volgde een periode van grote inbraken door de zee en veel overstromingen. Van het veenpakket is aan de oppervlakte niets meer terug te vinden. De door de zee gevormde geulen en krekken binnen het veengebied zijn plaatselijk tot meer dan 10 m diepte uitgeschuurd en nadien met zeezand opgevuld. Waar het veen niet door zee-inbraken is geërodeerd of door een laag zeeklei overdekt werd, is het voor een groot deel vergraven voor de turf- en zoutwinning. Waar het veen wel is weggeschuurd door de inbraken van de zee liggen de door de zee afgezette zand- en kleilagen rechtstreeks op het oudere, tijdens de laatste ijstijd afgezette dekzand. In de zevende eeuw nam de activiteit van de zee af en ontstonden er gunstige omstandigheden voor bewoning in het waddenlandschap, zoals de regio er toen waarschijnlijk heeft uitgezien. De hogere kwelders en de oeverwallen van de krekken waren de plekken waar de boeren van toen zich vestigden. Omstreeks 1100 ging men de

eerste dijken aanleggen, maar dat wilde niet zeggen dat de invloed van de zee was uitgebannen. Een stormvloed van 1375 deed de grote zeearm de Braakman ontstaan, die Zeeuws-Vlaanderen in tweeën hakte. Grote overstromingen deden zich ook voor in 1394 en 1402. De gebieden rondom Biervliet, Cadzand en Groede werden eilanden. De Allerheiligenvloed van 1570 leidde tot het verlies van het Land van Saeftinge, dat vanaf die tijd het 'Verdronken Land van Saeftinge' ging heten.

De oudste zeekleiafzettingen die we nu nog aan de oppervlakte aantreffen zijn de zogeheten oudlandgebieden. Hier liggen de afzettingen uit de Vroege Middeleeuwen aan de oppervlakte. Ze bestaan uit duidelijk ontwikkelde, zandige kreekruggen en laaggelegen, kalkloze poelgronden. Deze oudlandgronden worden onder meer aangetroffen in de Grote Putting bij Kloosterzande, in het gebied ten zuiden van ten zuiden van Groede, in de Grote Henricuspolder, in de Vijfhonderd-in-beoosten-Eedepolder, en in de Veerhoekpolder. In laatstgenoemde polder zijn in het onregelmatige reliëf van de poelgronden tevens sporen van moertering herkenbaar. Het overgrote deel van Zeeuws-Vlaanderen bestaat uit jongere zeeafzettingen uit een periode die omstreeks het jaar 1000 aanving. In deze periode werden de eilanden van Cadzand en Zuidzande, de polders tussen Groede en Breskens en de vier ambachten van Hulst gevormd. Deze "middelland"-gebieden zijn nadien niet opnieuw of slechts ten dele met jongere zeeafzettingen bedekt geraakt. Andere gebieden raakten wel overstroomd bij één van de vele stormvloeden. Soms konden verloren gegane gronden weer spoedig worden bedijkt, maar soms duurde het decennia voordat het verdronken land weer teruggewonnen konden worden. En soms lukte dat helemaal niet meer, zoals bij de Verdronken Zwarte Polder en het Verdronken Land van Saeftinge.

Als jongste landschapsvorm moeten tenslotte de duinen tussen het Zwin en Breskens en de schorren en slikken worden genoemd. De tot meer dan 15 m hoge duinen zijn pas sinds de zestiende eeuw ontstaan.

Waardevolle slikken en/of schorren komen – westelijk van de Braakman – voor in de Verdronken Zwarte Polder, ten oosten van Hoofdplaat, in de monding van het Zwin en langs de kust ten oosten van Breskens. Ten oosten van de Braakman worden de meest imposante slikken en schorren gevormd door het Verdronken Land van Saeftinge.

De duinen bij het Zwin, vroeger het belangrijke vaarwater naar Brugge en Gent.

5.4 Bewoningsgeschiedenis

5.4.1 Prehistorie en Romeinse Tijd

Het natuurlijke landschap, waarvan het ontstaan in de vorige paragraaf kort is beschreven, is al vroeg beïnvloed door de aanwezigheid van mensen. Bij Axel, Nieuw-Namen en op het strand bij Cadzand zijn vondsten gedaan uit het Paleolithicum, de Oude Steentijd. De vondsten uit het Mesolithicum (de Midden Steentijd) en het Neolithicum (de Nieuwe Steentijd), de periode waarin de eerste boeren in het gebied

hun intrede doen, zijn vrijwel geheel beperkt tot de dekzandruggen in het zuiden van de regio, zoals bij Aardenburg, Sint Kruis, Axel, Koewacht en Nieuw-Namen. De invloed van deze bewoners op het landschap was echter nog zeer gering. In ieder geval zijn er nu alleen nog maar sporen in de bodem van terug te vinden. Uit de Romeinse tijd zijn op verschillende plaatsen vondsten gedaan. Vooral in Aardenburg was sprake van een uitgebreide nederzetting: het is dan ook de oudste stad van Zeeland. De Romeinen bouwden hier een castellum. Een van de poorten is bij opgravingen teruggevonden, de fundamenten zijn opgemetseld en weer zichtbaar gemaakt. Elders hebben de Romeinen geen zichtbare sporen in het landschap achtergelaten. Na de Romeinse tijd is het gebied vermoedelijk geheel of grotendeels verlaten. Er brak een tijd aan met grote overstromingsactiviteit. Het veengebied overstroomde en veranderde in een waddegebied met platen en schorren, onderbroken door grotere en kleinere geulen en krekken.

5.4.2 Middeleeuwen en Nieuwe tijd

Vanaf ongeveer 700 werden de omstandigheden voor bewoning weer gunstiger. Vanaf de zuidelijke zandgebieden ging men zich op de hoog opgeslibde kwelders vestigen. De vruchtbare zeelei had kennelijk een grote aantrekkingskracht op de mensen. Een duidelijk teken van de aanwezigheid van mensen is de walburg die omstreeks 900 in Oostburg is opgeworpen om de bewoners te beschermen tegen de invallen van de Vikingen. Vanuit Vlaanderen werd de verdere ontginning ter hand genomen onder meer door de vestiging van kloosteruithoven. Zo was Sint Kruis een uithof van het klooster Ter Doest, Kloosterzande van klooster Ten Duinen en Lamswaarde van klooster Baudeloo.

In het onbedijkte landschap van omstreeks 1000 woonde men op de hoge plekken in het landschap: de kreekruigen en de terpen die men had opgeworpen. Op deze hooggelegen plekken werden ook de akkers aangelegd waar de akkerbouwgewassen werden verbouwd. Het vee liet men op de uitgestrekte schorren grazen. De schorren werden echter doorsneden door krekken die zout of brak water bevatten. Om over voldoende drinkwater voor het vee te beschikken legde men hollestellen aan: drinkvijvers met een dijk eromheen. Het regenwater werd in de vijver opgevangen en de dijk zorgde ervoor dat er geen zout water in de stelle kon doordringen. Bovendien kon het vee in veiligheid worden gebracht op de dijk ingeval van hoog water. Intacte hollestellen zijn er niet meer in Zeeuws-Vlaanderen, een restant is te vinden tussen Sint Kruis en Oostburg. Op andere plaatsen duiden veldnamen of straatnamen op de vroegere aanwezigheid van een hollestelle.

Na de bedijking (zie beneden) waren de dijken rondom de vijvers niet meer nodig. In de poelgebieden, die vanouds als wei- en hooiland in gebruik waren, vinden we tal van veedrenkplaatsen of putjes. Soms zijn dergelijk putjes ook aanwezig in de karakteristieke boomweiden, dicht bij de boerderij gelegen weilandpercelen voor het jongvee die een dubbele functie hadden (en soms nog hebben) omdat er ook fruitbomen in staan.

In de jonge zeeleipolders – het nieuwland – is de samenhang tussen het bewoningspatroon en het abiotisch milieu gering. De bewoning was niet gebonden aan van nature hoger liggende plaatsen, aangezien de nieuwe polders vaak zeer vlak waren. De nieuwlandpolders hadden vaak een betere bodem, een betere hoogteligging en een betere afwatering dan het oudland. Hierdoor kon men het grootste deel van de nieuwe polders voor de akkerbouw gebruiken. Alleen de laaggelegen gronden langs de krekken en kreekrestanten werden als grasland gebruikt. De boerderijen werden in de polders gebouwd, terwijl de overige bebouwing zich concentreerde langs de wegen en dijken. Wel vertonen hier de rechthoekige verkaveling, de rechte wegen en waterlopen en de beplanting langs de dijklidmen gezamenlijk een functionele samenhang. In de jonge zeeleipolders is in het dijkenpatroon de volgorde van landaanwinning dikwijls nog goed te herkennen. De nieuwlandpolders hebben vrijwel alle een grootschalige, rationale blokvormige percelering.

In het zuiden van de regio, op de dekzandruggen die een tot twee meter boven de omgeving uitsteken, heeft de ontginning plaatsgevonden vanuit enkele wegen,

vandaar dat de dorpen die we hier aantreffen vrijwel allemaal wegdorpen zijn. Van de oorspronkelijke strookvormige percelering - ontstaan als gevolg van ontginning in een met veen bedekt gebied - met houtsingels langs de perceelsgrenzen, is sinds de uitvoering van ruilverkavelingen niet veel meer over. Slechts hier en daar zijn nog restanten te vinden. De samenhang met het aangrenzende landschap in België is hierdoor verloren gegaan, terwijl het onderscheid met de noordelijk gelegen zeekleipolders is afgenomen.

De akkerbouwproducten die men verbouwde waren graan en meekrap, vlas en karwij, later kwamen aardappelen, suikerbieten en peulvruchten in zwang. Vlas is een kenmerkend product voor Zeeuws-Vlaanderen. De verwerking van het vlas vond plaats in roterijen te Sas van Gent en in diverse plaatsen in België.

Moertering

In de Late Middeleeuwen heeft op grote schaal moer- of selnering plaatsgevonden: veenwinning ten behoeve van brandstof of zoutproductie. Grote gebieden, waar veen aan of dicht onder de oppervlakte aanwezig was, werden afgegraven; het transport vond plaats via turfvaarten zoals de Eekloosche watergang en de Moervaart bij Hulst. Zoutwinning was in de Middeleeuwen een belangrijke economische activiteit in het kustgebied. De vorm waarin het gebeurde was bijzonder. Waar elders in het Europese kustgebied zout gewonnen wordt door zeewater in zoutpannen te laten verdampen, werd in Zeeland (en in het noordelijke terpengebied) zout gewonnen met behulp van veen. Op plaatsen waar zeewater in contact kwam met veen nam het veen een deel van het zout op en werd het lonend om dit zoute veen te gaan gebruiken voor de zoutwinning. Het veen werd daartoe vergraven, gedroogd, nog enkele malen met zeewater overgoten en gedroogd, tot het verzadigd van zout was. Daarna werd het veen verbrand en werd het zout uit de as gewonnen. De stad Hulst was een belangrijk centrum van zoutziederijen en zouthandel. Door de groet omvang van de zoutwinning had de moertering grote landschappelijke gevolgen. Door het vergraven van de zoute veenlagen nodigde men de zee als het ware uit om verder het land binnen te dringen. Tal van overstromingsrampen waren dan ook het gevolg van zoutwinning. In Zeeuws-Vlaanderen hebben de moerteringsactiviteiten bijgedragen aan de lage ligging van de poelgebieden, zoals de Grote Putting. Vaak bleef na de moertering een hobbelig landschap achter (hollebollige percelen) doordat men het land niet goed egaliseerde. Het reliëf is echter in de meeste gemoernde gebieden verdwenen door afzettingen bij latere overstromingen of door egalisatie in het kader van landinrichtingswerken.

Waterstaat

Omstreeks het jaar 1000 nam de overstromingsactiviteit in het gebied toe. De bewoners verdedigden zich aanvankelijk door het opwerpen van terpen die we in verschillende oudere dorpen van Zeeuws-Vlaanderen terugvinden. Ook buiten de dorpen liggen de resten van terpen, meestal zijn ze verlaten tijdens latere overstromingen en bedekt met een kleilaag. Door inklinking van de omgeving zijn ze weer als een heuveltje in het land te herkennen.

Vanaf omstreeks 1100 zijn, vaak door de kloosters die actief waren in het gebied, de eerste kaden en dijken aangelegd. Vooral de kloosters Ter Doest, Ten Duinen en Baudelo speelden hierbij een belangrijke rol. Het Eiland van Cadzand werd in de twaalfde eeuw bedijkt; de omgeving van Groede/Oostburg (de Oude IJve Watering), het eiland van Zaamslag en het gebied rond Kloosterzande in de dertiende eeuw. Omstreeks 1300 bestond Zeeuws-Vlaanderen uit het vasteland en een aantal bedijkte eilanden, van elkaar gescheiden door geulen en kreken.

Tussen 1350 en 1600 heeft het gebied veel te lijden gehad van overstromingen. De Braakman breidde zich tijdens verschillende stormvloedten uit tot een uitgestrekte zeearm, het Land van Saeftinge ging verloren en elders schuurde de zee nieuwe of verlande oude geulen uit, zoals de Passageule tussen het Zwin en de Braakman. Maar ook de mens zelf heeft bijgedragen aan landverlies en overstromingen. Door moertering waren omvangrijke gebieden erg laag ten opzichte van het zeeniveau komen te liggen, waardoor de zee hier eenvoudig kon binnendringen. Daarnaast zijn er veel gebieden onder water gezet tijdens de oorlogshandelingen in de Tachtigjarige

Oorlog, de Opstand tegen Spanje. Er werden regelmatig dijken doorstoken om de vijand de doorgang te beletten. In de overstromde gebieden werd een laag zeelei afgezet. Diverse dorpen gingen verloren en raakten met klei overdekt. Tevens zijn als gevolg van de inundaties veel kreek en geulen in deze periode ontstaan. Veel kreek en kreekrestanten bestaan nog uit open water, zoals b.v. de Stierskreek bij Aardenburg, de Goodsvlietkreek, het Groote Gat bij Oostburg, de Axelse Kreek of de Otheense Kreek bij Terneuzen. Elders zijn de kreek verder verland en bestaan uit een smalle waterloop geflankeerd door laaggelegen stroken grasland. Een heel bijzonder aspect vormen de verkreekte sloten. Dit zijn kreek met haakse hoeken, die het patroon van het middeleeuwse slotenpatroon volgen. Vaak zijn ze ontstaan bij de inundaties in de Tachtigjarige Oorlog.

Vanaf het midden van de zeventiende eeuw is men het verloren gegane land weer terug gaan winnen op de zee. Vanaf de bewaard gebleven eilanden en vanaf het vasteland werden hoog opgeslibde schorren bedijkt en opnieuw voor de landbouw ingericht. In verschillende etappes werden de buitendijkse gronden bepodderd, zodat de polders als schillen rondom het oudeland kwamen te liggen. Oude zeedijken werden slaperdijken en dienden als vestigingsplaats voor landarbeiders, winkeliers en andere niet-agrarische activiteiten. In de nieuwe polders werden nieuwe dorpen gesticht (Schoondijke, Hoofdplaat); bij uitwateringssluissjes ontstonden aan spontaan kleine buurtschappen, zoals Sasput en Axelse Sassing. De boerderijen in de nieuwe polders werden gebouwd langs de nieuwe wegen.

De Stierskreek ten westen van Aardenburg is ontstaan door inundaties in de Tachtigjarige Oorlog

Op verschillende plekken aan de kust van Zeeuws-Vlaanderen liggen inlaagdijken, inlagen en karrenvelden. Het aanleggen van inlaagdijken gebeurde op plekken waar de bestaande zeedijk wegens oever- en dijkvallen (ondergraving van het dijklichaam aan de zeezijde) dreigde in te storten. Om grote overstromingen te voorkomen werd achter de instabiele zeedijk een reservedijk of zorgdijk aangelegd, de zogenaamde inlaagdijk. Het gebied tussen de oude zeekering en de nieuwe dijk was maximaal enkele honderd meters breed en werd in de Middeleeuwen 'insete' genoemd, tegenwoordig inlaag. De inlagen komen voor waar een diepe stroomgeul van de Westerschelde vlak langs de dijk loopt, en waar de ondergrond van jong zeezand erg zwak is.

Vaak werd uit de inlagen klei gehaald om de zeedijk of de inlaagdijk mee te versterken. De afgegraven klei werd met karren afgevoerd, hetgeen naam gaf aan deze kleiwinningsgebieden: karrenvelden. Doordat de klei in stroken was verwijderd ontstonden langgerekte plassen of greppels die van elkaar werden gescheiden door dammetjes. Aan de achterzijde van de karrenveld liep meestal een afwateringssloot. Tegenwoordig zijn deze inlaten met hun karrenvelden veelal in beheer bij natuurbeschermingsorganisaties. Door de waterrijkdom, de hoogteverschillen en de zoute kwel zijn het gebieden met een bijzondere flora en fauna. De inlagen en karrenvelden liggen ten westen van Breskens en langs het schiereiland van Kloosterzande.

Verdedigingswerken

Door de dijk aanleg verloren de terpen hun oorspronkelijke betekenis. In sommige gevallen werden de heuvels opgehoogd tot de 5-12 meter hoge "vliedbergen" of werven. Op deze bergjes hebben destijds versterkingen gestaan: mottekastelen (chateaux à motte). In totaal zijn er 38 vliedbergen in Zeeland en 5 in Friesland. Op Walcheren vinden we de grootste dichtheid aan vliedbergen: er liggen er eenentwintig. In Zeeuws-Vlaanderen zijn maar drie vliedbergen bewaard gebleven: bij Sluis, Groede en de Torenberg bij Zaamslag. De versterkingen op de vliedbergen waren aanvankelijk uit hout opgetrokken. Vanaf de dertiende eeuw werden er stenen kastelen gebouwd. Het kasteel van Sluis is omstreeks 1385 gebouwd; het werd afgebroken tussen 1794 en 1820.

De vestingwallen van Retranchement.

De Kruisdijkschans bij Aardenburg

In Zeeuws-Vlaanderen liggen belangrijke verdedigingslijnes uit de Tachtigjarige Oorlog: de Opstand van de noordelijke provincies, onder leiding van Willem van Oranje, tegen de Spaanse Koning. Om de Schelde en de Spaansgezinde havenstad Antwerpen te kunnen beheersen werd de zuidelijke Scheldeoever door de opstandige legers veroverd en werd er aan de zuidzijde van het veroverde gebied een verdedigingslinie aangelegd om weerstand te kunnen bieden aan een opmars van vijandelijke legers vanuit het zuiden. Uitgebreide delen van het laaggelegen land werden onder water gezet om de doortocht te bemoeilijken. De Spanjaarden legden aan de zuidkant van de inundaties eveneens versterkingen aan. We zien dus twee verdedigingslijnes, die min of meer parallel aan elkaar door het land lopen: de één in Zeeuws-Vlaanderen, de ander in Belgisch Vlaanderen.

Van beide lijnes zijn restanten in het huidige landschap terug te vinden. We zullen ons in het volgende beperken tot de Staatse linie, gelegen in Zeeuws-Vlaanderen. De linie bestaat uit een aantal vestingsteden, zoals Sluis, Aardenburg, Philippine en Axel. Het landelijk gebied tussen deze steden werd verdedigd met militaire versterkingen in de vorm van forten, schansen en bastions, met daartussen gelegen verdedigingsdijken en – aan de frontzijde – inundatiegebieden. Een subtiel verdedigingsstelsel, nauw gerelateerd aan de terreingesteldheid, en bestaande uit een groot aantal

verschillende onderdelen. Jongere verdedigingswerken ontstonden in de Franse tijd (de forten bij Breskens) en tijdens de Duitse bezetting, waarbij verschillende bunkers werden gebouwd, onder andere bij Cadzand.

5.4.3 Recente ontwikkelingen

In de meest recente tijd zijn grote veranderingen opgetreden door de herbouw van de nederzettingen na de verwoestingen in de Tweede Wereldoorlog, de uitbreiding van vooral dorpen als Oostburg en Breskens, de recreatieve ontwikkelingen langs de kust en de uitvoering van cultuurtechnische werken in het landelijk gebied, ingegeven door de gewijzigde eisen aan de productieomstandigheden in de landbouw. Door dijkverzwaringen zijn enkele inlagen geheel of gedeeltelijk verdwenen, waardoor het belang van de nog resterende inlagen relatief is toegenomen.

Het afdammen van de Braakman in 1952 was de laatste stap in de inpolderingsgeschiedenis van deze zeearm. Na de afdamming volgde de aanleg van de Braakmanhaven en de ontwikkeling van het uitgebreide industriegebied ten oosten hiervan. Was het vroeger de Braakman zelf, die een wig vormde tussen het oostelijke en het westelijke deel van Zeeuws-Vlaanderen, thans is het de stedelijke en industriële zone tussen Terneuzen en Sas van Gent die een scheiding vormt tussen beide delen van de regio. De meest recente grootschalige toevoeging aan het landschap is de ingang van de Westerscheldetunnel bij Terneuzen. De binnenduinrand heeft de afgelopen decennia een sterke toename van de dag- en verblijfsrecreatie te verwerken gehad, waarbij vakantiedorpen als Cadzand-Bad en Nieuwvliet-Bad zijn ontstaan. Het landschap is door deze ontwikkelingen sterk veranderd.

Cadzand-Bad heeft in na de Tweede Wereldoorlog een stormachtige recreatieve ontwikkeling doorgemaakt.

5.5 Specifieke thema's

Steden en dorpen

De eerste nederzettingen, zoals Cadzand, Groede en Kloosterzande liggen op het oudland. Sommige van deze dorpen zijn kerkringdorpen: de kerk staat in het midden en de boerderijen en andere bebouwing liggen aan een ringweg rond de kerk. Eigenlijk zijn alleen Cadzand en Groede overtuigende voorbeelden; in feite zijn er maar weinig kerkringdorpen in Zeeuws-Vlaanderen bewaard gebleven, omdat er zoveel dorpen door overstromingen en landverlies verloren zijn gegaan. Bij de overstromingen van Sint Felix Quade Saterdag in 1530 en vooral bij de Allerheiligenvloed van 1570 gingen verschillende dorpen verloren. Het gehele Land van Saeftinge verdronk, waarbij vijf dorpen in de Westerschelde verdwenen. Ook dorpen als Schoondijke en Ilzendijke verdwenen in de golven. Later, toen het gebied weer bedijkt was, werden op ongeveer dezelfde plek nieuwe nederzettingen gebouwd die de oude naam van het dorp kregen.

De dorpen in de nieuwe polders zijn meestal weg- of dijkdorpen. De boerderijen lagen buiten de dorpen, temidden van het bijbehorende land. Enkele dorpen zijn gesticht als vesting, zoals (het nieuwe) IJzendijke en Philippine. Op enkele plaatsen vinden we een bijzonder dorpstype, het voorstraatdorp. De bebouwing werd neergezet aan de voorstraat, die meestal loodrecht op de dijk werd aangelegd. Eventuele dorpsuitbreidingen werden gerealiseerd door parallel aan de voorstraat een of twee achterstraten te leggen. Het mooiste voorbeeld van een voorstraatdorp in de regio is Hoofdplaat.

Zuidzande is een mooi voorbeeld van een dijkdorp.

Wat de steden betreft valt het op dat we in Zeeuws-Vlaanderen tal van kleine stadjes aantreffen. Aardenburg is de oudste stad van Zeeuws-Vlaanderen. De Romeinen richtten hier in de tweede eeuw na Chr. een castellum op. De fundamenten van de Porta Principales in de Burchtstraat zijn recent gerestaureerd. Het is nog niet duidelijk of de stad na het vertrek van de Romeinse troepen, aan het eind van de derde eeuw, geheel verlaten is. De eerste geschreven berichten over bewoning dateren van de tiende eeuw, als in 966 gewag wordt gemaakt van een kasteel, de Rodenburg. De nederzetting die zich bij het kasteel ontwikkelde kreeg in 1187 stadsrechten. De oudste omwalling van Aardenburg kwam tot stand in 1299. De stad ontwikkelde zich tot een welvarende handelsstad. Via de Eede, een zijkreek van het Zwin, konden de schepen de haven bereiken. In de vijftiende eeuw was het gedaan met de voorspoed. De stad werd enkele keren geplunderd door de inwoners van Gent; bovendien verzandde de Eede. Aan het einde van de zestiende eeuw was Aardenburg goeddeels verlaten, mede door de oorlogshandelingen en de inundaties van gebieden tussen de Spaanse en de Staatse linies. Na de verovering door Maurits in 1604 kreeg de stad nieuwe verdedigingswerken. De vesting werd al in 1688 opgeheven.

Axel wordt voor het eerst genoemd omstreeks 1100. Via de Axelse Kreek en de Braakman konden de schepen uit de nederzetting de Westerschelde bereiken. In 1213 kreeg Axel stadsrechten en maakte een periode van bloei door, tot de stad – net als Aardenburg – door Gentse troepen werd geplunderd in 1380 en 1452. In 1586 werd de stad door Maurits veroverd en in de jaren erna werden nieuwe vestingwerken aangelegd. De Spanjaarden legden ten zuiden van de stad verschillende forten aan: fort Ferdinandusse, fort Sint Nicolaas, fort Sint Livinus, fort Sint Jacob, fort Sint Joseph en fort Sint Jan. In 1816 verloor Axel haar vestingstatus.

Op de plaats waar de rivier de Rei uit Brugge en de Leie uit Gent in het Zwin uitmondden werd in 1280 de nederzetting Lammingsvliet gesticht. Tien jaar later werden stadrechten verleend en Sluis, zoals het vanaf 1331 heette, ontwikkelde zich tot een welvarende voorhaven en overvleugelde al gauw het nabijgelegen Sint Anna ter Muiden. Aan de noordkant van de stad werd omstreeks 1380 een kasteel gebouwd, dat in 1820 zou worden afgebroken. De eerste ommuring kwam gereed in 1432, de vestingwerken werden in de jaren 1699-1702 verbeterd volgens plannen van Menno van Coehoorn. De vestingstatus werd in 1839 opgeheven.

De haven van Sluis

Hulst is ontstaan op een dekzandrug temidden van diverse krekken. De nederzetting is vermoedelijk in de elfde eeuw ontstaan en kreeg in 1180 stadsrechten van de graaf van Vlaanderen. In 1413 werden de eerste verdedigingswerken aangelegd. Via een zijkreek van de Braakman stond de haven in verbinding met de Westerschelde. De stad kwam in de vijftiende eeuw tot grote bloei, onder meer door de lucratieve zouthandel. De welvaart van Hulst was een doorn in het oog van Gent; de Gentenaren hebben de stad dan ook verschillende keren aangevallen en gebrandschat. In de Tachtigjarige Oorlog verschildende keren door Spaanse en Staatse troepen veroverd. De Spanjaarden versterkten de stad tussen 1615 en 1621 met moderne verdedigingswerken: negen bastions, vijf ravelijnen en drie poorten. Deze werken zijn bewaard gebleven. In 1645 kwam de stad, na belegering door Frederik Hendrik, in Staatse handen. De stad vormt, samen met de Liniedijk, fort Moerschans en de resten van fort Zandberg, een indrukwekkend militair-historisch complex. Aan het einde van de achttiende eeuw verzandde de 'Oude Vaart', de kreek die uitmondde in de haven van Hulst. Er werd begonnen aan een nieuw kanaal, naar Axel dat moest uitmonden in de Axelse kreek, maar dat werk werd niet afgemaakt door de troebelen in verband met de Belgische onafhankelijkheidsoorlog (1830-1839).

De stad IJzendijke heeft een bewogen geschiedenis. In het begin van de twaalfde eeuw kreeg deze oude, al in 1046 genoemde nederzetting stadsrechten. Vooral door de handel in wol maakte het een periode van grote bloei door, tot het in 1404 door een overstroming werd verwoest. Pas in het begin van de 17^e eeuw werd het nieuwe IJzendijke gebouwd, iets ten zuiden van de oude stad. Het werd als vesting gesticht, en een deel van de verdedigingswerken is bewaard gebleven.

Mude kreeg stadsrechten in 1241. Het stadje aan het Zwin was een belangrijke voorhaven van Brugge. Door de concurrentie met Sluis en de verzanding van het Zwin verviel Sint Anna ter Muiden tot een klein, voornamelijk op de landbouw georiënteerd stadje.

Philippine werd in 1505 als vesting gesticht door Philips de Schone. Door de ligging aan de Braakman en door de aanleg van een haven ontwikkelde Philippine zich als een vissersstadje en een centrum van de mosselhandel. Omstreeks 1900 werden delen van de Braakman ingepolderd. De stad behield haar toegang tot de Braakman door de aanleg van het Philippinekanaal.

5.6 Historisch-geografische elementen en structuren

De cultuurhistorische elementen en structuren in het huidige landschap waaronder de historisch geografische elementen en structuren zijn voor het gebied te ordenen naar te onderscheiden landschapsvormende functies. Onderstaand is per relevante functie een aantal kenmerkende elementen en structuren vermeld.

Landbouw

- poelgebied De Grote Putting tussen Hengstdijk en Kloosterzande
- restanten van strookvormige percelering met houtsingels bij Eede, Hulst, Heikant en Clinge
- 'verkreekte' waterlopen in vrijwel het hele gebied

- grasland in stroken langs de kreken en voormalige kreken

Bosbouw

- twintigste-eeuwse bosaanplant bij Hulst, Kapellebrug, Axel,

Wonen

- lineaire dorpen: Clinge, Graauw, Nieuw-Namen, Nieuwvliet, Hengstdorp, Hoek, Waterlandkerkje, Kloosterzande, Zuid-zande, Schoondijke, Koewacht, Groenendijk, Lamswaarde, Kuitaart, Ter Hole, Ossenisse, Sint Jansteen, Sluiskil, Zuiddorpe
- kerkringdorpen: Cadzand, Groede
- voorstraatsdorp: Hoofdplaat
- havenplaatsen: Axel, Aardenburg, Biervliet, Sint Anna ter Muiden, Sluis, Breskens, Hulst
- vestingstad: IJzendijke, Philippine
- Vlaamse keet, onderkomen voor seizoenarbeiders (19^e eeuw), Cadzand

Jacht en visserij

- Geen items

Waterstaat

- Axelse Sassing, de uitwateringssluys van het Axelse havenkanaal (1824), Axelse Sassing
- uitwateringskanaal met zeesluys (1872), Cadzand
- dijk met muralmuurtje (1933), Hoek
- De Beaufortsluis (1761/1906), Walsoorden bij Kloosterzande

Defensie

- resten van castellum (Romeinse tijd), Aardenburg
- resten ringwalburcht (9^e eeuw), Oostburg
- vliedberg Torenberg (11^e/12^e eeuw), Zaamslag
- Kaaipoort of Westpoort (ca 1650), Aardenburg
- Marechausseekazerne (1895), Aardenburg
- vestingwerken (begin 17^e eeuw), Aardenburg
- Elderschans (1640), Aardenburg
- luchtwachtstoren (1953), Eede
- luchtwachtstoren (1953), Nieuw-Namen bij Clinge
- luchtwachtstoren (1953), Koewacht
- fortengordel ten zuiden van Axel (eind 16^e eeuw), Axel
- marechausseekazerne (1934), Axel
- fort Frederik Hendrik (1810-12), Breskens
- bunkers, onderdeel van de Stützpunktgruppe Breskens (1942-43), Breskens
- bunker (1943), Cadzand
- bunkers van het Stützpunkt Groede (1942-43), Groede
- bunkers (1942-1943), Nieuwvliet
- vestingwerken Hulst, bestaande uit de omwalling, de negen bastions en vier poorten; de ruïne van de Bollewerckpoort (1533), de Gentse Poort (1780), de Grauwe of Bagijnepoort (1704) en de Dubbele Poort (1620/1771), Hulst
- vestingwerken (ca 1610, verbeterd 1702), IJzendijke
- vestingwerken Philippine, grotendeels verdwenen (1505), Philippine
- vesting Cadsandria (1604), Retranchement
- vestingwerken Sas van Gent bestaande uit het bolwerk Generaliteit en een uitgebreid gangenstelsel onder de stad (17^e eeuw), Sas van Gent
- Vestingwerken van Sluis, waaronder de resten van drie stadspoorten en kring van bastions
- schansen en defensiedijken tussen Aardenburg en Sluis. met de Elderschans, Olieschans, Krabbeschans en Kruishaarschans (1640)
- arsenaal (1840), Terneuzen

Delfstofwinning

- zandgroeve Nieuw-Namen, thans geologisch reservaat, Nieuw-Namen bij Clinge
- stadspomp (midden 18^e eeuw), Hulst
- dorpspomp (1886), Lamswaarde
- stadspomp (1789), Sint Anna ter Muiden
- pompstation van het waterleidingbedrijf Zeeuwsch-Vlaanderen (1949), Sint Jansteen
- stadspompen op de Markt (midden 18^e eeuw) en op de Garenmarkt en de Beestenmarkt (midden 19^e eeuw), Sluis

Bedrijvigheid

- vlasroterij (ca 1935), Eede

- stellingkorenmolen (1754), Axel
- olie-, pel- en korenmolen De Harmonie (1842), Biervliet
- korenmolen Nooitgedacht (1898), Cadzand
- vm textiel fabriek (1934), Clinge
- vm breigoederenfabriek en tapijtweverij De Zonsopgang (1920), Nieuw Namen bij Clinge
- korenmolen (ca 1850), Nieuwvliet
- molenromp (ca 1850), Nieuwvliet
- stellingkorenmolen (1856-57), Hoek
- stellingkorenmolen De Satdsmolen (1792), Hulst
- vm zoutziederij (1840), Hulst
- stellingkorenmolen ((1841), IJzendijke
- bierbrouwerij Cadsandria, (1889), IJzendijke
- olie/korenmolen (17^e eeuw), Kloosterzande
- vm meestof Orange Stove (1778), Walsoorden bij Kloosterzande
- vm meelfabriek (1908), Walsoorden bij Kloosterzande
- vm Coöperatieve Vlasroterij Sint Andries (1938), Koewacht
- vm vlasroterij aan de Hazelarenstraat (ca 1935), Koewacht
- korenmolen Vogelzicht (1865), Kuitaart bij Lamswaarde
- koren- en pelmolen (1874), Zuidzande
- korenmolen De Hulster Molen (1884), Schoondijke
- korenmolen (1818), Retranchement
- (getijden)watermolen (1696), Sas van Gent
- Spiegelglasfabriek (1899), Sas van Gent
- Suikerfabriek De Eerste Nederlandsche Beetwortelsuikerfabriek (1899), Sas van Gent
- NV Stijfvel en Glucosefabriek Sas van Gent (gebouwen uit 1938, havenkranen omstreeks 1950), Sas van Gent
- stellingkorenmolen De Brak (1739), Sluis
- cokesfabriek (1911), Sluiskil
- Stikstoffabriek (1929), Sluiskil
- korenmolen Eben Haëzer (1807), Terneuzen
- vm bierbrouwerij De Witte Leeuw, Westdorpe
- vm bierbrouwerij De Volharding (1904), Westdorpe

Verkeer

- vm tramlijn Aardenburg-Brugge (ca 1890)
- vm spoorlijn Terneuzen-Mechelen (1871)
- watertoren, ontwerp van C. van Eck (1936), Axel
- watertoren, ontwerp van A.J. van Eck (1950)
- lichtbaak (1913), Breskens
- vuurtoren, ontwerp Q. Harder (1867), Breskens
- veerhaven, Breskens
- vm treinremise (1871), Hulst
- Philippinekanaal (1900), Philippine
- Kanaal van Gent naar Terneuzen, (1547) althans het zuidelijke deel van Gent naar Sas van Gent, het noordelijke deel van Sas naar Terneuzen is gegraven in 1825-27.
- restant Middensluis: vroegere schutsluis in het kanaal van Gent naar Terneuzen (1882-85) Sas van Gent
- vm tramremise, kantoor/wachtlokaal (1887) en dienstwoningen 1887 en 1904, Draaibrug bij Sluis
- vm veer Terneuzen Hoedekenskerke (1866-1972), Terneuzen
- Noorderhaven (1916), Terneuzen
- Zuiderhaven (1922), Terneuzen
- Zevenaerhaven (1937), Terneuzen
- Oostsluis voor de binnenvaart, (1964), Terneuzen
- Middensluis (1908), Terneuzen
- Westsluis voor de zeescheepvaart, (1968), Terneuzen
- Braakmanhaven (ca 1960), Terneuzen
- aanlanding Westerscheldetunnel (2003), Terneuzen
- drinkwaterspaarbekkens ten noorden van Philippine

Bestuur

- stadhuis (1952), Aardenburg
- douanekantoor (1890), Eede
- douanekantoor van de tramlijn Aardenburg-Brugge (1904)
- stadhuis (1938), Axel
- vm stadhuis Burgemeeste Maarleveldstraat 8 (1806), Biervliet
- vm stadhuis aan de Markt naar ontwerp van A.. Rothuizen en P.J. 't Hooft (1953-54), Biervliet

- grenspaal (1869), Cadzand, onderdeel van de grensmarkering tussen Nederland en België bestaande uit 388 gietijzeren grenspalen
- vm raadhuis (1936), Clinge
- vm raadhuis (1868), Graauw
- vm raadhuis aan de Markt (1880), Groede
- vm raadhuis aan de Voorstraat (1936-37), Groede
- vm raadhuis (ca 1920), Hoek
- vm raadhuis (1913), Hoofdplaat
- stadhuis, ontwerp Laurens Keldermans (1528-1540), Hulst
- vm Gouvernementshuis (oudste delen middeleeuws), Hulst
- Landshuis van het Hulster Ambacht (1655), Hulst
- vm marechausseekazerne (1920), IJzendijke
- vm stadhuis (1951), IJzendijke,
- Tiendenpaal (13^e eeuw), Waterlandkerkje
- vm raadhuis (ca 1890), Waterlandkerkje
- vm raadhuis (1909), Kloosterzande
- Hof te Zande (1648), Kloosterzande
- vm kantongerecht (1952-53), Oostburg
- stadhuis, ontwerp J.A.Wentink 1957-58), Oostburg
- vm raadhuis (1924), Ossensisse
- vm stadhuis (1869), Philippine
- grenspaal (18^e eeuw), Philippine
- stadhuis (1933), Sas van Gent
- vm stadhuis (ca 1650), Sint Anna ter Muiden
- vm raadhuis (1790), Sint Jansteen
- stadhuis (1390-1396), Sluis
- vm hoofdwacht (midden 18^e eeuw), Sluis
- vm Douanekantoor (1900), Sluis
- grenspalen 18^e eeuw), Sluis
- grenspaal tussen de gemeenten Neuzen en Axel (19^e eeuw), Terneuzen
- vm stadhuis (1594), Terneuzen
- Stadhuis, ontwerp van J.B. Bakema (1972), Terneuzen
- vm kantongerecht (1913-14), Terneuzen
- belastingkantoor (1959-64), Terneuzen
- vm raadhuis (1936), Vogelwaard
- vm raadhuis (1900-1901), Westdorpe
- vm cachot (1910), Westdorpe
- grenspalen (17e eeuw), Westdorpe
- vm raadhuis (midden 19^e eeuw), Zuiddorpe
- vm raadhuis (1905), Overslag bij Zuiddorpe

Religie

- vermaning (1792-93), Aardenburg
- refugiehuis Baudeloo, vm hospitaal (vijftiende eeuw), Hulst
- refugiehuis Ter Duinen (vijftiende eeuw), Hulst
- refugiehuis Cambron (zestiende eeuw), Hulst
- vm klooster Sint Joseph (1910-11), Hulst
- vm Zusterklooster (1897), Sas van Gent
- vm Franciscanessenklooster (1909), Sluis
- vm Ursulinenklooster (ca 1890), Sluis
- processiepark (1888), Zuiddorpe

Recreatie/sport

- muziektent (1909), Aardenburg
- muziektent (ca 1950), Groede
- muziektent (1898), IJzendijke
- badplaats Cadzand-Bad, Cadzand

Landgoederen en buitenplaatsen

- geen items

Zorg, onderwijs en cultuur

- vm burgerweeshuis (1631), Aardenburg
- vm burgergasthuis (1892), Aardenburg
- gedenknaald voor landbouwpionier Vorsterman van Oyen (1920), Aardenburg
- gedenkteken van de terugkeer van Koningin Wilhelmina in 1945 (1948), Eede

- vm Sint-Elizabethgasthuis (16^e eeuw), Hulst
- Reynaertmonument (1938), Hulst
- gedenkteken voor de watersnoodramp van 1906 (1921), Kloosterzande
- vm RK Theresiagesticht (1925-26), Lamswaarde
- Ledeltheater, ontwerp van L.W. Rozenkrantz (1955-56), Oostburg

Energievoorziening

- trafohuisje (ca 1935), Axel

5.7 Literatuur

- Adriaanse, J., 1930. Beelden uit het verleden van Hulst en zijn ambacht (1180-1930). Amsterdam.
- Brand, K.J.J., 1983. Over de bestuurlijke en historisch-geografische ontwikkeling van Zeeuws-Vlaanderen. Hulst.
- Brand, K.J.J., 1978. Over het ontstaan van het Oost-Zeeuws-Vlaamse polderland. Zeeuws Tijdschrift, 28: 208-229.
- Cruyningen, P.J. van, 2002. Schone welbetimmerde hofsteden. Boerderijbouw in Zeeland van de tiende tot de twintigste eeuw. Utrecht.
- Cruyningen, P. van, 2003. Van aardappelkelder tot zaadzolder. Provincie Zeeland
- Fockema Andreae, S.J., 1950. Studiën over waterschapsgeschiedenis V: Zeeuws-Vlaanderen. Leiden.
- Gottschalk, M.K.E., 1983. Historische geografie van westelijk Zeeuws-Vlaanderen. Van het begin der 15^e eeuw tot de inundaties tijdens de tachtig-jarige oorlog. Dieren, De Bataafsche Leeuw.
- Gottschalk, M.K.E., 1983. Historische geografie van westelijk Zeeuws-Vlaanderen. Tot de Sint-Elisabethsvloed van 1402. Dieren, De Bataafsche Leeuw.
- Gottschalk, M.K.E., 1984. De Vier Ambachten en het Land van Saaftinge in de Middeleeuwen. Assen, Van Gorcum.
- Hullu, J. de, 1935-1937. Uit het leven van den Cadzandschen landbouwer in vroeger dagen. Oostburg. (5 delen) Koninklijke Akademie van Wetenschappen Afd. Letterkunde 84: serie B nr 2. Amsterdam 1937.
- Kint, W. 't, 1962. Bijdrage tot de historische geografie van de ambachten Hulst en Axel tot de St-Elisabethsvloed van 1404. Gent.
- Klerk, A.P. de, 2003. Het Nederlandse landschap, de dorpen in Zeeland en het water op Walcheren. Historisch-geografische en waterstaatshistorische bijdragen. Utrecht, Matrijs.
- Klok, R.H.J., 1977. Archeologisch reisboek voor Nederland. Haarlem.
- Koch, I., 1982. Advies betreffende het ruilverkavelingsgebied Nijs- en Hooglandpolder (provincie Zeeland). Natuurbeschermingsraad, Utrecht.
- Kraker, A.M.J. de, 2002. De Westerschelde, een water zonder weerga. Kloosterzande, Drukkerij Duerinck bv
- Kruijff, T. de, J. Baalbergen, P.J.J. van Dijk, S.J. de Groot, J.P.C.M. van Hoof, A.J. van der Peet & H.J. van Welsen (red), 2004. Atlas van historische vestingwerken in Nederland: Zeeland. Zwolle, Walburg Pers; Utrecht, Stichting Menno van Coehoorn.
- Kuipers, J.J.B., 2000. Zilt en zoet, sporen van watergebruik in Zeeland. Provincie Zeeland
- Kuipers, J.J.B., 2001. Zeeuwen tegen het water. Sporen van de waterstaatsgeschiedenis in Zeeland. Provincie Zeeland.
- Kuipers, Jan J.B. & Chiel Jacobusse, 1998. Inlagen en karrevelden. Goes.
- Lootens-de Muynck, M.T., 1977. Het bedolven agrarisch landschap in de Oost-Vlaamse polders. Bulletin de la Société Belge d'Études Géographiques 46: 129-152.
- Ovaa, I., 1958. Overzicht van de bodemgesteldheid van westelijk Zeeuws-Vlaanderen gezien in het licht van genese en historie. Boer en Spade 9: 70-88.
- Platteeuw, J., 1967. Hoek en omgeving van vroeger tot nu. Kloosterzande.
- Polderman, T., 2001. Zeeland in de Vroege Middeleeuwen. Provincie Zeeland
- Reest, P.J. van & A.A.M. van Marrewijk, 1989. Landinrichting Axel-Zaamslag. Raamadvis natuur, landschap en cultuurhistorie. Natuurbeschermingsraad.
- Reest, P.J. van & A.A.M. van Marrewijk, 1990. Landinrichting Aardenburg. Advies natuur, landschap en cultuurhistorie. Natuurbeschermingsraad

- Reest, P.J. van, 1993. Landinrichting kust west Zeeuws-Vlaanderen. Natuurbeschermingsraad
- Reu, E. de, 1960/1961. Historisch-geografisch onderzoek betreffende de moergronden in de Vier Ambachten tijdens de 12e, 13e en 14e eeuw. Jaarboek Oudheidkundige Kring 'De Vier Ambachten' 1960/1961: 31-69.
- Rottier, H., 1970. La Flandre Zélandaise: Étude de géographie régionale. Anvers.
- Rottier, H.C.E.M., 1977. Twee belangrijke fasen in de historisch-geografische ontwikkeling van het Zeeuw-Vlaamse landschap. Jaarboek Oudheidkundige Kring 'De Vier Ambachten' 1976/ 1977: 11-26.
- Sanders, M., 1956. De landbouw in Zeeuwsch-Vlaanderen. Zeeuwsch Tijdschrift 6: 98-108.
- Stenvert, R., S. van Ginkel-Meester, E. Stades-Vischer & Ch. Kolman, 2003. Monumenten in Nederland: Zeeland. Zeist, Rijksdienst voor de Monumentenzorg; Zwolle, Waanders Uitgevers.
- Stockman, P. & P. Everaers, 2001. Versterckt Zeeland. Provincie Zeeland.
- Trimpe Burger, J.A., 1973. The Islands of Zeeland and South Holland in Roman times. Berichten R.O.B., jrg. 23, p.p. 123-148.
- Trimpe Burger, J.A., 1978. De Zeeuwse werven. Zeeuws Nieuws, jrg. 4, p.p. 35-37.
- Trimpe Burger, J.A., 1999. De Romeinen in Nederland: onder de hoede van Nehalennia. Provincie Zeeland.
- Verhulst, A.E., 1959. Middeleeuwse inpolderingen en bedijkingen van het Zwin. Tijdschrift van de Belgische Vereniging van Aardrijkskundige Studies 28: 21-58.
- Wesseling, J., 1958. De geschiedenis van Terneuzen. Terneuzen.
- Wesseling, J., 1966. De geschiedenis van Axel. Groningen.
- Willemsen, R., 1978. Hoofdplaat, een dorp achter een dijk. Alphen a/d Rijn.